

"Droschak"

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse :

Rédaction du "Droschak,"

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ւ Մ Ա Կ Ե Դ Օ Ն Ի Ա

Déclaration adressée à l'opinion publique du monde civilisé à l'occasion de la Conférence de la Paix
par la Fédération Révolutionnaire Arménienne et le Haut Comité Macédonien.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱԿԵԴՕՆԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՈՑՆ ԿՕՄԻՏԵԻ

ՈՒՂՂԻՆԾ ԶԱՂԱՋԱԿԻՐԹ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՐԺԻՔԻՆ՝ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻՆ ԱՌԹԻՒ

Au nom des grands principes de Justice et d'Humanité une conférence internationale est convoquée à la Haye, dans le but de jeter les larges fondements de la Paix universelle.

Victimes de la plus grande iniquité politique du siècle — malgré le scepticisme cruel qui se dégage de notre sanglante histoire, — nos peuples auraient pu espérer que la conférence de la Haye, fidèle à la mission humanitaire, dont elle s'est proclamée l'organe collectif, s'occuperait de leur sort, ce projet de la Paix ne pouvant évidemment être réalisé que par la solution équitable des questions brûlantes créées par le triomphe de la force brutale.

Cependant, obéissant à des considérations, dont la logique repose sur une flagrante violation des généreux principes qui ont motivé sa convocation, la conférence a résolu d'exclure du programme officiel de ses travaux, la solution de notre question, menace perpétuelle de la Paix, tout en se réservant le droit de légaliser tacitement un état de chose, dont la sanction équivaldrait à une sentence de mort prononcée sciemment sur l'existence de nos peuples si éprouvés....

Devant cette attitude provoquante de la conférence de la Haye, unis par les mêmes malheurs et par le même besoin de nous défendre, si nous élevons aujourd'hui la voix, ce n'est point pour étaler nos souffrances aux yeux du monde civilisé, ni pour plaider la cause de notre émancipation. L'éclat tragique de notre sort nous délivre de la douloureuse obligation d'énumérer les horreurs de notre situation ; quant à la cause de notre liberté, elle est gagnée depuis longtemps devant le tribunal de la conscience sociale de l'humanité. Nous élevons la voix uniquement pour dénoncer cette véritable conspiration juri-

Արդարութեան և Մարդկայնութեան մեծ սկզբունքներու անունով միջազգային խորհրդաժողով մը գումարած է ԼաՀէ, տիեզերական խաղաղութեան լայնահաս ճիւղը դնելու նպատակով:

Մեր ժողովուրդները, դարուս քաղաքական ամէնէն մեծ անիրաւութեան զոհերը, կարող էին յուսալ — հակառակ այն դժգոհ սկեպտիցիստի որ կը բխի մեր արիւնքէն պատմութենէն — թէ ԼաՀէի խորհրդաժողովը, հաւատարիմ իր մարդկայնական առաքելութեան, որուն հաւաքական բերանը հռչակած է ինքզինքը, պիտի զբաղէր անոնց վիճակով, որովհետեւ խաղաղութեան այդ ծրագիրը արդարեւ պիտի կրնար իրագործուիլ միայն արդար լուծումովը այն հրատապ խնդիրներուն, որոնք ստեղծուած էին բիրտ ուժին յաղթանակովը:

Սակայն, հնազանդելով այնպիսի նկատումներու, որոնց տրամաբանութիւնը կը յենուի իր գումարումին պատճառ եղող վսեմ սկզբունքներու բացայայտ բռնաբարումին, խորհրդաժողովը որոշեր է իր աշխատանքներու պաշտօնական յայտագրէն դուրս ձգել խաղաղութեան մշտական սպառնալիքն եղող մեր խնդիրն լուծումը, իրեն վերապահելով միանգամայն իրաւունքը լռելեայն օրինաւորելու իրերու կացութիւն մը, որուն վաւերացումը հաւասարազօր պիտի ըլլար մեր այնքան տանջուած ժողովուրդներու գոյութեան դէմ գիտակցաբար արձակուած մահափճով մը....

ԼաՀէի խորհրդաժողովին այդ գրգռիչ դիրքին հանդէպ, եթէ մենք միացած նոյն աղէտներով և մեզ պաշտպանելու նոյն պէտքով կը բարձրացնենք այսօր մեր ձայնը, ցուցագրելու համար չէ քաղաքակիրթ աշխարհին աչքերուն առջև մեր տառապանքները և ոչ ալ մեր ազատութեան դատը պաշտպանելու համար: Մեր վիճակին եղբրական հռչակը կ'ազատէ մեզ մեր կացութեան արհաւիրքները թւելու կսկծագին պարտականութենէն. գալով մեր ազատութեան դատին, ան շատոնց արդէն շահած ենք մարդկութեան ընկերային խղճմանքի ատենանին առջև: Մենք ձայներնիս կը բարձրացնենք միայն մատնանիչ ընելու համար դատաստանական այդ

dique, qui se forme contre nous sous le manteau éclatant des principes solennels, et pour déclarer devant l'opinion publique éclairée du monde, que les décisions de la conférence de la Haye seront, à nos yeux, dépourvues de tout caractère d'obligation, tant que nos deux peuples martyrs gémiront sous un régime barbare et perfide, flétri par les voix les plus éminentes comme une tache ignoble à l'éclat de notre civilisation.

Notre passé sanglant, notre présent frémissant de cruautés et de profanations sans nombre, l'avenir menaçant, dans les perspectives duquel des catastrophes terribles s'ébauchent avec le calme de l'impunité, sous l'inspiration sanginaire du Sultan, — tout nous fait de nos luttes communes un devoir sacré, auquel rien ne saurait nous empêcher d'obéir : car il y a un droit plus auguste que la volonté du plus fort, c'est le droit imprescriptible des opprimés de briser les chaînes de leur esclavage.

Peuples essentiellement pacifiques, aspirant à une existence tranquille, afin de nous livrer au calme développement de nos énergies vitales, nous aurions apprécié mieux que personne la tâche de cette conférence, si la Paix n'éveillait pas en nous la sinistre évocation des massacres encouragés et si elle n'était pas aujourd'hui la consécration solennelle d'un esclavage honteux, contre lequel le devoir impérieux de notre existence et de notre dignité nous commande de lutter jusqu'à la dernière force.

Ճշմարիտ դաւադրութիւնը, որ կը կազմուի մեր դէմ Տանդիսաւոր սկզբունքներու շքեղաշուք քողին տակ, և յայտարարելու համար աշխարհի լուսամիտ հանրային կարծիքին առջև թէ Լահէի խորհրդաժողովին որոշումները հարկեցուցիչ ո՛ր և է հանգամանքէ զուրկ պիտի ըլլան մեր աչքին, ցորչափ մեր երկու նահատակ ժողովուրդները կը հեծեն խուժդուժ և նենգ ուժիմի մը տակ, որ ամէնէն հոյակապ ձայները նշաւակեցին իւր անարգ արատ մը մեր քաղաքակրթութեան փայլին:

Մեր արիւնոտ անցեալը, անթիւ անգթութիւններով և սրբապղծումներով սարսուգին մեր ներկան, սպառնալից ապագան, որուն հեռանկարին մէջ ահռելի աղէտներ կ'ուրագծուին անպատիժ մնալու անդորրութեամբ, սուլթանին արիւնուշտ ներշնչումին տակ, — այդ ամէնը մեր ընդհանուր կռիւները սրբազան պարտականութեան մը կը վերածէ, որուն ոչինչ պիտի կրնայ մեզ արգիլել հնազանդելու, որովհետեւ կայ իրաւունք մը ամէնէն հզօրին կամքէն աւելի վեհ, անբռնաբարելի իրաւունքն է ատ ճնշածներուն իրենց ստրկութեան շղթաները խորտակելու:

Էապէս խաղաղասէր ժողովուրդներ ըլլալով, տենչալով հանգստաւէտ գոյութեան մը, նւիրելու համար մեզ մեր կենսական կորույթներու հանդարտ զարգացմանը, մենք ամէնէն աղէկ կրնայինք գնահատել այդ խորհրդաժողովին ընելիքը, եթէ միայն խաղաղութիւնը չզարթնէր մեր մէջ քաջալերած ջարդերուն չարաշուք վերլուծմը, եթէ ինք հանդիսաւոր սրբագործումը չըլլար ամօթալի ստրկութեան մը, որուն դէմ կը հրամայեն մեզ կուսել մինչև վերջին շունչը, մեր գոյութեան և մեր արժանապատուութեան անդիմադրելի պարտականութիւնը:

Այս յայտարարութիւնը Դաշնակցութեան եւ Մակեդոնական Դերագոյն կոմիտէի կնիքներով վաւերացւած, յունիս 3 | 15-ին ցրել տրեցաւ բոլոր կարեւոր լրագրներուն, Լահէի վեհաժողովին անդամակցող պատիրականութիւններու պետներուն եւ վեց մեծ պետութիւններու դաշինքներուն:

ԱՄԲՈՒՆՅԻՆ ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Եթէ կարելի լինէր ենթադրել, որ տաճկական վարչութիւնը այսպիսի ծգնաժամում (1876, սեպտեմբեր) կարող է Եւրոպայի համաձայնութեամբ կամ նրա վաւերացմամբ շարունակել իր օրինական գոյութիւնը Բոլղարիայում, այդ դէպքում պէտք է յանգանք համարել մարդկային արդարադատութեան ամէն մի ըողոք իշխանութիւնը իշարը գործ դնելու դէմ, ամէն մի ընդդիմադրութիւն ամէնազաւգրելի ընտանտութեան դէմ: — Բայց մենք դեռ չենք հասել այդ տեսակ ծայրայեղ ստորացման...»

Վ. ԴԱՄԻՍՏՈՆ

I

Ամբոխը, կազմած լինի նա «կրթւած» թէ անկիրթ մարդկանցից, միշտ տրամադիր է կարծելու, թէ ամէն մի երևոյթ, որին հետեւում է մի ուրիշը՝ անմիջական պատճառ է այդ հետագայ երևոյթի:

Այդ է ամբոխի տրամաբանութիւնը և միայն այդ տրամաբանութեամբ կարելի է բացատրել հայոց հաս-

րակութեան որոշ շրջաններում տարածած այն անհեթեթ կարծիքը, թէ հայ յեղափոխականներն են հայկական սոսկալի կոտորածների իսկական պատճառը: «Post hoc, ergo propter hoc» — «Այս դէպքից յետոյ, ուրեմն այս դէպքի պատճառով» — տրամաբանեց chapeau կրող ամբոխը և հալած իւրի տեղ ընդունեց թիւրք Հերովդէսի պալատից դուրս եկած եզիտական մեղադրանքը: 25-ը հայկական կոտորածներից առաջ ոչ մի նորանշան բան տեղի չէր ունեցել — ոչ արևի խաւարում, ոչ գիսաւոր աստղի ծագում — ոչինչ՝ բացի յեղափոխական ցոյցերից: Ինչ կասկած, ուրեմն, որ այդ ցոյցերը եղան մեր կորուստների պատճառը, թող անիծեալ լինեն այդ ցոյցերը, թող կորչեն յեղափոխականները, — խօսում է մարդկային յիմարութիւնը կամ անսրտութիւնը, — և ահա, ձեր առաջ ներկայանում է մի երեւոյթ, որ նոյնքան գարշելի է, որքան և վնասակար:

Այն ժամանակ, երբ դուք՝ այնպիսի մի չարագործութեան զիմաց, ինչպիսին են հայկական կոտորածները, բռնկւած էք անսահման ցասումի սուրբ

զգացմունքով միայն. այն ժամանակ, երբ հայութիւնը ջնջելու բացարձակ քաղաքականութեան դիմաց, դուք կարող էք ունենալ մի անընկճելի ձգտում միայն — ազատել վերջապէս այսքան չարիքների միակ պատճառից, — ահա այդ ժամանակ, ասում ենք, ձեր շուրջը, այս ու այնտեղ, դուք տեսնում էք հայ մարդիկ, որոնք ոտնակոխ անելով բացարձակ ճշմարտութիւնը, պատրաստ են բարին չար անւանել ու չարը բարի, պատրաստ են համարեալ թէ արդարացնել մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնւած մի բարբարոսութիւն, պատրաստ են անօրինակ բռնութեան հեղինակի մեղքը փաթածել այդ բռնութեան դէմ կուռղ բանակի վզին...

«Կորած ենք հայերս» կ'ասէինք մենք համարձակ, եթէ ականատես չլինէինք սակայն, թէ ինչպէս մի կողմից տանջւած ժողովուրդը իր մաքուր բնազդով և միւս կողմից արեւելեան հարցին ծանօթ մարդիկ միանգամայն պարզ են համարում վերջին սարսափների պատճառները, և չեն ձայնակցում հայկական դպիրների ու փարիսեցիների համերգին: Դժբախտաբար կան միամիտ մարդիկ, որոնք զուրկ են այդ բնազդից և այդ ծանօթութիւնից, ու նրանց վրայ մասամբ ազդում է այդ հակայեղափոխական երկդիմի քարոզը: Վերջապէս հէնց այդպիսի քարոզի գոյութիւնը ինքն ըստ ինքեան, — հէնց այն փաստը, որ Աբգիւլ Համիդի անթիւ զոհերի անարժան եղբայրները, մոռացած սուրբ վրէժը, կրկնում են այդ գահակալ դահիճի և նրա արքանեակների զրպարտութիւնը, — այնպիսի ամօթաբեր երևոյթ է մեզ համար, որ մենք ստիպւած ենք ներկայ յօգւածով կրկին և կրկին դառնալ այդ անհեթեթ մեղադրանքին:

Բայց թող առաջ եւրօպացի հեղինակները խօսեն: «Սուլթան և պետութիւններ» իր յայտնի գրքի մէջ՝

«Կոտորածները, գրում է Մակ-Կոլ, սուլթանների աւանդական քաղաքականութիւնն են կազմում եւ վերջին վաթսու շաւրի տարիների ընթացքում կրկնւել են միջին թւով ամէն 10 տարին մի անգամ... բնութեան օրէնքի կանոնաւորութեամբ...»

«... Ամէն անգամ, երբ քրիստոնեաները՝ հայելով իրենց անօգնութեան, սկսում էին գերազանցել միւսիւլմաններին քանակութեան, կրթութեան եւ բարեկեցութեան կողմից, մահմէդական իշխանները, հետեւելով փարաւոնի քաղաքականութեանը դէպի ըստ-բուկ խորայեղայնները, նւազեցնում էին ազգաբնակչութիւնը Բօլղարիայի եւ Սասունի սիստէմով...»

«... Տաճիկ ցեղը, ինչպէս ճիշդ նկատում է Նասսաու Սէնեօր, արագ կերպով ջնջւում է. տաճիկ կինը շատ հազիւ գէպքում է ունենում աւելի քան երկու երեխայ... Տաճիկները գիտակցում են, որ իրենք ջնջւում են եւ չեն կարող մրցել քրիստոնեաների հետ հաւասար պայմաններում, — դրանով են բացատրւում քրիստոնեաների անընդհատ ճնշումները եւ պարբերական կոտորածները, որոնք միակ միջոցն են յետաձգելու տաճիկների տիրապետութեան վերջը»:

«... Սուլթանը, գրում է Նոյն հեղինակը մի ուրիշ

տեղ, սկսել է իր սխրագործութիւնները Սասունից, եւ եթէ ընթերցանել ծրագիրը չլինէր, գուցէ այդ կոտորածը առ ժամանակ յազեցնէր նրա արիւնոտ յիշատակը. բայց ընթերցանելիս հիմքում դրած է հայերի եւ միւսիւլմանների թւի յարաբերութիւնը, ուստի նա վճռեց խնդարել այդ ծրագրի իրագործումը, հակառակ կողմը փոխելով այդ յարաբերութիւնը (այսինքն նազեցնելով հայերի թիւը): Այս հանգամանքը պիտի նախատեսէին ընթերցանելի ծրագրի կազմողները եւ ամէնից առաջ նրանք պիտի հոգային — իմանալով ում հետ գործ ունեն — միջոցներ ձեռք առնելու այդպիսի պատեհութեան դէմ... Բայց պետութիւնները ոչ ինչ չարին մարդասպանի ձեռքը բռնելու համար եւ հայերին կոտորելու հրամանը տրուեց երբեք-քեօչկից»:

Իրանդացի Էմիլ Դիւն, նախկին պրոֆէսոր, որ 1895 թւի սկզբում Տաճկաստան մտաւ և Contemporary Review ամսագրի միջոցով առաջին ճշգրիտ տեղեկութիւնները հաղորդեց Եւրօպային Սասունի կոտորածների մասին, ասում է.

«1891 թւին Բարձրագոյն Դուռը, վախենալով, թէ լուրջ դժուարութիւններ կը ծագեն իր համար՝ Հայաստանում խոստացւած ընթերցանելու մտցնելուց եւ թէ Ռուսիայի սահմանակից նահանգներում բնակող քրիստոնեաները կարող են օգնել Ռուսիային պատերազմի դէպքում, վճռեց մի անգամից երկու նապաստակ սպանել եւ կազմակերպեց բացառապէս քրեականից («համիդիէ») կոչուող հեծելազորքը: Կառավարութեան մի քանի բարձր պաշտօնեաների առաջարկած ծրագիրն էր ազատել սահմանակից նահանգները, օրինակ Ալաշկերտը հայերից եւ փոխարինել նրանց մահմէդականներով, որպէսզի բոլոր հինգ նահանգներում հայերի թիւը այն աստիճան կը ճատւի, որ կարեւորութիւն չմնայ սուանձին հայկական ընթերցանելու եւ որ պատերազմի դէպքում քրեականը գործեն իբրեւ հակալիւս կողակների: Ջնջման այդ բացարկապէս քաղաքականութիւնը այնուհետեւ ճշգրտեց իրագործում է ու հետզհետէ ընդարձակւում, եւ եթէ դրան վերջ չդրուի, անկասկած, այդպիսով վերջնապէս կը լուծւի հայկական հարցը»:

Նշանաւոր անգլիացի Ջեյմս Բրայսը, որի հայեացքների հետ մենք ծանօթացրինք ընթերցողներին «Իրօշակ»-ի նախորդ համարում՝ գրում է.

«1878-ի անցքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան թէ սուլթանի եւ թէ նրա քրիստոնեայ հպատակների վրայ: Բօլղարիայի ազատագրութիւնը յոյս ներշնչեց կրթւած հայերի մէջ, որ Եւրօպան իրենց համար եւս կ'անէ նոյնը. ինչ որ արաւ բօլղարների համար: Այն միտքը՝ որ հայերը Սնգլիայի հովանաւորութեամբ պիտի ձգտէին մի ինքնավար Հայաստան ստեղծել, նման Բօլղարիայի, եւ որ հայերին արած այս կամ այն գիշումները կարող էին սկիզբ լինել մի այդպիսի ինքնավարութեան — այդ միտքը ամէնագլխաւոր պատճառն էր, որ մղեց սուլթանին բօլղարական սարսափները աւելի մեծ չափերով կրկնելու Հայաստանում»:

Նոյն միտքն է յայտնում և ամերիկացի միսիօնար Գրինը, որ, ինչպէս և Բրայսը, չհամակրելով հանգերձ արտասահմանեան հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններին, պնդում է սակայն, որ «տաճիկները բա-

ւականին ճարպիկ կերպով աշխատում են դարձնել հասարակութեան ուշադրութիւնը յեղափոխականների վրայ, որպէսզի կարողանան ծածկել իրենց սեփական գործողութիւնները: Իսկ եթէ հարցնէք՝ թէ որո՞նք են այդ «սեփական գործողութիւնները», Գրինը մատնացոյց կը լինի *The Independant* ամերիկեան լրագրի վրայ, ուր ասած է.

«Այդպիսով Նէշլը փաշան 1840 թւին (Սիւրբայի քրիստոնեաների ջարդը), Բէդէր-խանը 1850 թւին (նեստորականների եւ հայերի կոտորածները Քիւրդիստանում), Խուշիդ փաշան 1860 թւին (մարոնիաների եւ սիւրիացոց կոտորածները Լիբանանում եւ Դամասկոսում), Շէֆկէտ փաշան 1876 թւին (բոլղարների կոտորածը) եւ Զէքքի փաշան 1894 թւին (Սասունի ջարդը) — մէկը միւսի ետեւից ջանք են թափել մի ազնիւ եւ մարդասիրական գաղափարի վրայ, — ազատել տաճկական կայսրութիւնը քրիստոնեայ ազգաւանդութիւնից» *):

Դառնալով հայերին՝ Գրինը՝ մի կողմից հետեւելով Բրայսին եւ միւս կողմից (ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է) մանաւանդ Բօլէն Ժակմէնին՝ — գրում է.

«Ասում են, որ հայերը իրենք իրենց դժբախտութիւնների պատճառ եղան, գրգռելով թիւրքերին: Բայց ո՞վ գրգռեց հայերին. . . Նրանք տեսան, որ Բօլղարիան ազատեց արիւնից եւ նախատական վիճակից ու ոտ դրեց ինքնաճանաչութեան եւ բարօրութեան ճանապարհի վրայ՝ եւրոպական պետութիւնների պաշտպանութեան ներքոյ: Միթէ կարելի է զարմանալ, որ հայ ժողովուրդի սրտում եւս բարձրացան յոյսեր եւ սպասելիքներ — մի ժողովուրդի սրտում, որ երբեք ստոր չէ բոլղարներից եւ շատ դէպքերում աւելի տաղանդաւոր. . . Հայ յեղափոխական գաղափարը ներկայանում է իբր մի նոր երեւոյթ այս խաղաղ եւ դարերի ընթացքում հնազանդութեամբ տաճկական լուծը կրող ժողովուրդի կեանքում: Բայց դա ընտանեկան, որ նկատում է Բերլինի դաշնագրից յետոյ. եւ այս աստը կը դառնայ օրէցօր աւելի եւ աւելի թունաւոր, աւելի եւ աւելի վարակիչ, մինչեւ եւրոպական բժշկները չգիմեն խիստ եւ արմատական միջոցների («հիւանդ մարդու») վերաբերմամբ»:

Մօսկվայի համալսարանի պրօֆէսոր Կոմս Լ. Կամարովսկին, յենեւելով արեւելեան գործերին քաջ ծանօթ յայտնի դիւանագէտ Կոմս Բէնէդէտտի կարծիքի վրայ՝ ասում է.

«Տաճիկները՝ համոզուելով, որ իրենց տիրապետութեան ամէն կողմից վերտանգ է սպառնում այժմ դէպի քրիստոնեաները՝ բացի արհամարհանքից, նաեւ կատաղի, անողորմ ատելութիւն են տածում իրենց կոյր զայրագնութեան մէջ, որ — աւելացնենք — միմիայն սաստկանում է Եւրօպայի անկարող եւ անվճռողական միջամտութեան միջոցով, նրանք չեն տեսնում ուրիշ ոչ մի միջոց իրենց գործութիւնը պահպանելու եւ սպառնացող վտանգների առաջն ստնելու, բայց թէ կոտորածների միջոցով քրիստոնեաներին ջնջելը: Այստեղից առաջ են գալիս քրիստոնեաների կոտորածները ամէն տեղ, ուր վերջիններս փորձել են դիմադրել տաճիկներին — Բօլղարիայում, Բօսնիայում, Հայաս-

տանում, Կրէտէում եւ այլն: Այդ սիստէմը անհաւանում է »խաղաղացո՞ւմ: Եւ մեծահոգի փաղիշտի հայրակա՞ն կառավարութեան վերահաստատում: Այդպիսի մի կառավարութեան դիմաց մի թէ կարող է խօսք լինել «օրինականութեան» մասին եւ ի՞նչ տեսակ «խաղաղասիրութեամբ» կարելի է արդարացնել նրան պահպանելու ցանկութիւնը»:

Ֆրանսիական յայտնի գործիչ և գրող Ժան Ժօրէսը՝ հայկական հարցի մասին պարզամէտում արտասանած իր գեղեցիկ ճառի մէջ, դիմելով արտաքին գործերի նախարար Հանտօյին, 1898 թւի հոկտեմբեր 3-ին, ասաց.

«Դուք մոռացաք աւելացնել. . . որ հայ յեղափոխականների վրայ ինչ դատաստան էլ որ կտրենք — ապահովապէս նրանք գրգռիչներ (provocateur) չեղան: Դուք մոռացաք յիշեցնել, որ նրանց պատասխանատուութիւնից առաջ, եթէ միայն նրանք ունենին այդպիսին — եւ ի՞նչ կարող է լինել մի քանի մարդկանց կամ մի քանի կօմիտէների պատասխանատուութիւնը մի ամբողջ ժողովուրդի նահատակութեան եւ կոտորածի դիմաց, — կրկնում եմ, դուք մոռացաք յիշեցնել, որ այդ մարդկանց պատասխանատուութիւնից շատ առաջ եւ նրանից էլ վեր կար սուլ թանի եւ Եւրօպայի պատասխանատուութիւնը»:

Գերմանացի հայասէր Լէպսիուսը, որ «Հայաստան և Եւրօպա» իր գրքի վերնագրի տակ դրել է՝ «մի ամբաստանագիր մեծ պետութիւնների դէմ», մանրամասնօրէն կոտորածների հարցը քննելուց յետոյ, ասում է.

«Կրկնում ենք մեր հարցը. — ի՞նչ բան են Հայաստանի ջարդերը, եւ պատասխանում դա Բարձր Դրան ձեռք առած վարչական մի միջոց է, որ ուրիշ չարժանութեւն պատակ չունի, բայց եթէ հայ ազգի ջնջումովը անիրագործելի դարձնել մեծ պետութիւնների պահանջած թէֆօրմները. . . Բայց հասկանա՞ք իրար. ինչ որ արժանի է պարտաւանքի — դա ոչ թէ այն է, որ Եւրօպայի դիւանագէտները ու գեղին իրենց ձեռքն առնել մի խեղճ ու ջարդած ժողովուրդի դատ, այլ այն՝ որ նրանք այդ արիւն ալիսի մի ձեռքով, որ հայերը ստիպեցին իրենց արիւնով վճարել նրանց քաղաքականութեան գինը»:

Միջազգային իրաւունքի հեղինակաւոր պրօֆէսոր Բէլգիացի Բօլէն-Ժակմէնը իր մի աշխատութեան մէջ («Հայաստան, հայեր և դաշնագրեր») գեռ 1887 թւին, երբ ոչ մի յեղափոխական շարժման մասին խօսք չկար Եւրօպայում, գրում էր.

. . . «Հայկական հարցը, չնորհիւ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդաձին մտաւ միջազգային դրական իրաւունքի շրջանը եւ մտաւ ոչ թէ դիւանագիտութեան քմահաճոյքով, այլ իբրեւ նախընթաց փաստերի եւ դաշինքների տրամաբանական անկան հետեւանք: Նոյն այդ տրամաբանութիւնը պահանջում է այժմ, որ 61-րդ յօդաձեռն գործադրուի: Եթէ այս պահանջը չիրագործուի, եթէ այս շատ ընդունակ ժողովուրդը, որ ազգային գիտակցութիւն ունի եւ որի իրաւունքները հանդիսաւոր կերպով արդէն ընդունւած են, առաւելայ պէս անպատիւ հարստաւարուի. եթէ տաճիկ կառավարութիւնը չկամենայ կամ չկարողանայ կատարել իր խոստումները, իսկ Եւրօպան մոռանայ յիշեցնել նրան այդ մասին, — այն ժամանակ հայկական հարցի հետ առաջին յարմար առիթում կը պատահի նոյնը, ինչ որ պատահեց ըստ ինական, սերբիական, բօլղարական,

*) Այս շարքին աւելացնենք եւ սուլթան Մահմուդին, որ 1822 թւին ամուսնաւ 50,000 յոյների ջարդի հեղինակն եղաւ:

րումէլական հարցերի հետ Դա կը լինի մէկը այն անակնկալներէն, որոնք սովորաբար առաջ են գալիս անհեռատեսութեան շնորհիւ ինչպէս դիւանագիտութեան, այնպէս էլ բժշկականութեան մէջ: Նրանք նման են այն վատ ու փոթորկալի տենդերին, որոնք — շնորհիւ այն բանի, որ սկզբում անխնամ են վերաբերում, — յանկարծ բռնկում են լափող եւ մահաբեր արագութեամբ»:

«Դրօշակ»-ի ծաւալը թոյլ չի տալիս աւելի ընդարձակել մեր քաղաքները նոյն կամ ուրիշ հեղինակներէն, ու մենք առայժմ ստիպւած ենք բաւականանալ այդքանով:

Դիմենք ուրիմն եզրակացութիւններին: Ամփոփելով այդ կարծիքները, մենք տեսնում ենք, որ Մակ-Վոլ Բրայս և Դիլլօն Անգլիայում, Գրինը Ամերիկայում, Կալարօսկին Ռուսաստանում, Ժորէսը Ֆրանսիայում, Լէպսիուսը Գերմանիայում, Բօլէն-Ժակմենը Բելգիայում — միաձայն գտնում են, որ հայկական կոտորածների բռնկումը պատճառներն են, մի կողմից՝ տաճիկ կառավարութեան գիտակցօրէն ընդունած վճիռը — նւազեցնել հայերի թիւը Հայաստանում (միանգամայն անկախ յեղափոխական շարժումներից), և միւս կողմից՝ Եւրօպայի քաղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ:

Այո, այդ բոլոր հեղինակները ոչ մի տարակուսանք չեն թողնում, որ սուլթանական կառավարութիւնը հայերի ջնջման ձգտելու համար ունէր աւելի խորին շարժառիթներ, քան յեղափոխական ձեռնարկներն են, ինչպէս ենթադրում է ամբողջաբան տրամաբանութիւնը:

Ահա այդ շարժառիթները.

Առաջին. — հաւասար և ազատ պայմաններում տաճիկները անկարող են մրցել հայերի հետ, որոնք գերազանցում են նրանց կուլտուրայով, իրենց աճելութեան ուժով և տնտեսական յառաջդիմութեամբ:

Երկրորդ. — հայերի մտաւոր-բարոյական վերածնութիւնը մի կողմից և տաճկական զարհուրելի բեժիմը միւս կողմից՝ անհրաժեշտօրէն ստեղծեցին հայկական շարժում, որի հետեանքը եղաւ հայկական հարցը, իբրեւ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիր կամ առնւադն — պահանջ բեֆօրմներ մտցնելու հայկական նահանգներում, որ ուրիշ ոչ մի կերպ չեն հասկանում տաճիկները, բայց եթէ Թիւրքիայի ջլատում:

Երրորդ. — հայկական նահանգները սահմանակից են Ռուսաստանին — տաճիկների համար այդ ամենավտանգաւոր թշնամուն. խոստացած բեֆօրմները կարող են առիթ տալ ռուսներին միջամտութեան, որ հաւասար կը լինի հայկական նահանգների գրավման, մանաւանդ որ պատերազմի ժամանակ հայերը կարող են մեծ ծառայութիւններ մատուցանել ռուս զօրքերին:

Այդ մէկ: Իսկ ինչ վերաբերում է միւս հիմնական պատճառին — այն է՝ Եւրօպայի քաղաքականութեան, նոյն հեղինակները միևնոյն ներդաշնակութեամբ պնդում են, որ Եւրօպան իր վրայ վերցնելով հայերի վիճակը բարեփոխելու պարտականութիւնը, զրանով Թիւրքիայի ամբողջութեան կամ գերիշխանութեան առաջ բացեց երկիւղի մի մեծ դուռ, բայց միաժամանակ ոչ

միայն որեւէ ազդու քայլ չարաւ յօգուտ հայերի, այլև շնորհիւ իր եսամոլ նախանձոտ ու ոճրագործ ընթացքին, միանգամայն ապահովեց Մեծ Մարդասպանին՝ իրագործելու հայկական կոտորածների գծովային ծրագիրը...

Եթէ մենք ճիշդ ամփոփեցինք օտար հեղինակների մատնացոյց արած պատճառները, ապա հարցնում ենք. — ի՞նչ մաս ունին այդ պատճառների մէջ հայ յեղափոխականները, որոնց մեղադրում է այսօր ամբողջաբան տրամաբանութիւնը:

Միթէ՞ նրանց քարոզների շնորհիւ էր, որ հայ ժողովուրդը սկսեց գերազանցել տաճիկներին իր աճելութեան ուժով, տնտեսական յառաջդիմութեամբ, կուլտուրայով...

Միթէ՞ նրանք ստեղծեցին հայերի մէջ մտաւոր շարժում, առաջ բերին ազգային ինքնաճանաչութիւն, ազատեցին Բօլշարիան և հիւք գրեցին «հայկական հարցին»...

Միթէ՞ նրանք թշնամացրին Ռուսաստանը Թիւրքիայի հետ կամ մօտեցրին դրանց սահմանները, կպցնելով Փոքր Ասիան Կովկասին...

Միթէ՞ նրանք խրախուսեցին Եւրօպայի անտարբերութիւնը, շահասիրութիւնը, մարդակերութիւնը...

Կարծում ենք թոյլ կը տրուի մեզ պատասխանել՝ ոչ: Բայց այդ բաւական չէ: Հայ յեղափոխականները ոչ միայն մաս չունին կոտորածների այդ իսկական պատճառներում, այլև — խորին համոզմունքով պնդում ենք — նրանք իրենք, ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյնպէս միանհրաժեշտ բնական հետեւանք միևնոյն տնտեսական ու պատմական-քաղաքական պատճառների:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Կ. Պ Օ Լ Ս Է Ն

Արթին փաշային պատերազմութեան ֆիւսքս. — Զէլէ-կեսնը Լահէ: — Կովկասի գաղթականները. — Գերմանական առաքելութիւն մը ղէպի Կարին. — Նոր խոովութիւններ Տարօնի եւ Ղապուզականի մէջ:

28 մայիս 1899

Ելլալը նորէն մղձաւանջի տակ է. հայկական խրդիլը, Թիւրքիոյ քրօնիկ հիւանդութիւններու եթէ ոչ ամէնէն զարհուրելին, բայց ապահովապէս ամէնէն խորհրդաւոր կերպով չարագուշակը, իր նօպաներով երևան եկած է քանի մը շաբաթէ իվեր:

Համարին համար կսկծեցուցիչ դէպքերու շղթայ մըն է, որ կըսկսի սկսած Խաղաղութեան այդ «նզովեալ» վեհաժողովէն, որուն որքան ալ ապարդիւն ելք մը կը գուշակեն Ելլալըն արաբ գուշակները իրենց վեցհազարեակներուն կռթնած, բայց նորէն Համարին սիրտ տալու չեն զօրեր:

Արդարութիւն, խաղաղութիւն — այդ բառերը որքան դատարկ և սնամէջ, բայց սպառնալիք մը միշտ ունին իրենց միջին խորշերուն մէջ թագուն. չէ՞ որ «բնութիւնը դատարկութիւն չի սիրեր»: «Գող» սիրտը դող և Համար իր միջակութեան ժամերուն մէջ կը խորհի «Հա-

տուցումին», որ մէկ ժամէն միւսը կրնայ իր դուռն ամի առնել...

Բայց կարգով երթանք: Այդ մտածումները ասկէ առաջ արդէն սկսած էին ամպել Երևանի բերքը: Դաշնակցութեան լակոնական գրութիւնը, որով չոր ու կտրուկ Արթին փաշային առջև դնել կուտար իր «պատուիրակի բապուճները», յանկարծակիի բերաւ Երևանի քաղաքագիտունները:

Չափէն աւելի յոյսեր դրեր էին, ինչպէս կ'երևի, Արթին փաշային ճարպկութեան վրայ, այդ դառն բաժակը՝ իրենցմէ հեռացնելու համար... Իրենց ապուշութիւնը հոն էր, որ կը կարծէին թէ Դաշնակցութիւնը թւերը ծալած կըսպասէր պատնէշին վրայ, մինչև Համիտին պատգամաւորը պատասխան մը բերէր:

Եկուր տես որ ժամանակն ալ անպատեհ էր. հապա՞ եթէ յանկարծ Լազէ ժողոված այդ ճաղատ ու ծըծաւ գլուխները պահ մը իրօք հաւտային թէ արդարութեան ռազմականներն էին իրենք, և ծուռ աչքով մը Թուրքիան փաշան սկսէին հարցաքննել...

Ի՞նչ պիտի պատասխանէին այն ատեն:

— «Եթէնտիմ, ինչե՛ր կ'ըսէք, ատանկ խնդիր գոյութիւն չունի. իրա՛ւ է, կային քանի մը տաքգլուխներ, անոնք ալ իրենց ոտքով Պոլիս եկեր են, յոտս վեհափառ սուլթանին իրենց աղերսը մատուցանելու...»

Այդ պատասխանը ձեւակերպել կարենալու համար էր անշուշտ, որ յանկարծ մէյ մըն ալ լուր տարածեցաւ հոս թէ երեք դաշնակցականներ եկեր են Պոլիս, երկուքը ժընէվէն, մէկն ալ Թիֆլիզէն, բարենորոգումներու մասին կառավարութեան հետ բանակցելու համար: Այդ միամտորէն չարամիտ սուտն ալ որ ճիշտ ելաւ, լուր հանեցին որ Աճաթ ճէլալէտտին փաշան, սուլթանին լրտեսապետը, Եւրոպա պիտի խրկէի Արթին փաշային դերն ստանձնելու համար. Գալիօլի համբաւաւոր առակին համեմբքը կ'ուզէին վերարտադրել արդեօք. էջը կապիկին տեղ նստեցնելով հանդուրժելի՞ ընել կը կարծեն Երևանի քաղաքացիները:

Բայց Աճաթէն առաջ արդէն Լազէ մեկնած է աւոր արժանաւոր որդեգիրը, տիրահաճակ Տիրան Բէլէկեանը, հայոց և յերիտասարդ՝ Թիւրքերու շարժումներն աչքէ չփախցնելու և պալատն իրազեկ պահելու համար: Չմոռնանք ըսել որ «Սապահի» մասնաւոր թըղթակցի պաշտօնին տակ պատասպարած է: Խեղճ Իզմիրլեան, եթէ գիտնայիր թէ նախկին չարտուղարդ ինչ լըբութեամբ պիտի շահագործէ քու անունդ, իր վասակային դերն սքողելու համար:

*

Օրւան միւս կարևոր խնդիրն է Կովկաս ապաստանած հայ փախստականներուն վերադարձի առթիւ տեղի ունեցող բանակցութիւնները Երևանի և ռուսական ղեկավարման միջև:

Ինչպէս յայտնի է, այդ խնդիրը շատոնց առկախ մնացած է այլևայլ նկատումներու շնորհիւ: Սուլթանին խորհրդականները նախ վախճուցած են զինքը, ըսելով թէ այդ գաղթականները բոլորն ալ յեղափոխականներ զած են քիչ կամ շատ, և անոնք վերստին ընդունելու սառած օձը կրծքի վրայ տաքցնել ըսել է պարզապէս: Երկրորդ՝ եթէ մինչև իսկ անմեղներ ըլլան այդ մարդիկ, ո՞ր պիտի տեղաւորեն այդ բազմութիւնը. ատոնց հա-

մար ալ հիմա քիւրդերուն ու թիւրքերուն հետ պիտի թշնամանան, որոնք արդէն երեք տարիէ իվեր առօք փառօք նստեր են հայերուն լքած անշարժ գոյքերուն վրայ: Եւ վերջապէս ի՞նչ հարկ ապագային նոր գլխուցաւ պատրաստել. աւելի լաւ, հետզհետէ թող հեռանան քրիստոնեաները Փոքր Ասիայէն, տեղ տալով մահմետական գաղթականներու, կուռ և միատարր բնակչութիւն մը կազմելու համար խալիֆային մահիկին տակ:

Դեսպան Զինովիեվի պնդումներուն վրայ, վերջապէս Բ. Դուռը մարտ 26-ին հաստատական պատասխան մը տուաւ. սկզբունքով ընդունեց փախստականները ետ ընդունել, միայն խնդրեց որ անոնց ամէնուն մէկ ցանկը ներկայացուի իրեն: Բ. Դուռն կարծիքով անոնց թիւը 10,000 չպիտի անցնէր, մինչդեռ ղեկավարմանը 20,000 ընտանիք կը հաշէր Թիւրքիայէն Կովկաս ապաստանած:

Ապրիլ 2-ին ղեկավարմանը պատասխանեց թէ գոհացում տալու համար այդ պահանջին, ամէն անգամ, փախստականներու խումբ մը սահմանագլխի իշխանութիւններուն ձեռքը յանձնել տալէն առաջ, անոնց անունները պիտի հաղորդէր Դուռն: Սուլթանին գործին չեկաւ ատ. իր ուզածը բոլոր գաղթականներուն ամբողջական ցանկն էր. այդ պահանջով կը կարծէր նեղը դնել ռուսական կառավարութիւնը և անորոշ ժամանակով տողալով ձգել տալ այդ խնդիրը, ուստի վերստին իր նախկին պահանջը կրկնեց: Ապրիլ 15-ին: Բայց որքան մեծ եղաւ սուլթանին ապշութիւնը, երբ երեք շաբաթ ետք ղեկավարմանը Թիֆլիք փաշային աչքին առջև դնել տուաւ երկար ցանկ մը, 25,000 անուններ, որոնց 10,000-ը այդ մարդոց: Շփոթ ու մտաւորացնելով Երևանի մէջ, հիմա սկսան գլուխ կոտրել որ կերպով մը ժամանակ վաստակին: Բայց ղեկավարմանը այս անգամ կատակել չէր ուզեր. մայիս 12-ին նոր ծանուցագրով շուտափոյթ լուծում մը պահանջեց: Այս անգամ ետ դառնալու ճամբայ չկար և սուլթանը իր ակնանքը ցցուց. յաջորդ օրն իսկ պալատին առաջին քարտուղար Թահսին պէյ ռուսական առաջին թարգման Մաքսիմովի հետ ունեցած տեսակցութեան միջոցին հաղորդեց, որ սուլթանը ուրախութեամբ 120,000 օսմանեան ոսկի կուտար իբր հատուցում այդ փախստականներուն համար, միայն թէ Ռուսիան համաձայնէր իր մօտ պահել անոնք: Մայիս 21-ին ղեկավարմանը ետ դարձուց այդ առաջարկը, առանց ունեղիտողութիւն իսկ կցելու անոր: Երևանը չվճարեցաւ և հրէի սակարկութեան մտաւ, 160,000 ոսկիի բարձրացնելով իր խոստացած գումարը և միանգամայն յայտնեց թէ մտադիր է Վիեննայի նախկին ղեկավար՝ Զիա փաշան արտասովոր պատուիրակ խրկելու Պետերբուրգ, խնդրելու համար ցարէն որ փախստականները վերադարձնելու պահանջէն հրաժարի: Ատ ալ չընդունեցաւ. պատասխան տւին թէ Զինովիեվ իր վերադարձին պիտի կարգադրէ այդ խնդիրը:

*

Ժամանակէ մը իվեր Դուռը ուշադրութեամբ կը հետեւի ռուսական շարժումներուն սահմանագլխին վրայ, բայց իր տրամադրելի միջոցները անբաւարար են այդ մասին: Շատոնց է արդէն որ Բ. Դուռը՝ Երևանի մէջ օսմանեան հիւպատոսութիւն մը հաստատելու առաջարկն

ըրած է, բայց մերժումի հանդպած է միշտ. կը խօսուի թէ այս օրերս այդ խնդիրը դարձեալ մէջտեղ պիտի հանուի:

Դռան այդ հոգածութեան մէկ հետեւանքն եղաւ հաւանօրէն՝ շաբաթ մը առաջ, մայիս 20-ին Տրապիզոն ճամբայ ելած գերմանական առաքելութիւն մը, որ կը կազմէին մայօր Մօռլըն Deutsche Bank-ին և Անատոլիոյ երկաթուղիներու տնօրէնները: Խումբին ուղեգիրն է Տրապիզոն — Վարին, ուրկէ պիտի երթան սահմանագլխի ամրութիւնները քննելու, ապա պիտի անցնին Վովկաս, պիտի այցելեն Անին, և Թիֆլիզի ու Պաթումի վրայով վերադառնան հոս: Տեղական լրագրերը ծանուցին արդէն թէ մայօր Մօռլըն Վարինի սահմանագլուխը աչքէ անցնելու կ'երթայ և վերադարձին ուղղակի Պերլին պիտի անցնի, առանց հոս ժամանակ կորսնցնելու:

Տնտեսական, քաղաքական և զինւորական երեւակ նպատակ մը ունենալ կը թւի այդ առաքելութիւնը, որ պիտի տեւէ 4-էն 6 շաբաթ: Ուշագրաւ է այն պարագան որ այդ պարոնները փնտռած և գտած են իրենց համար թարգման մը, որ գիտնայ շատ լաւ թիւրքերէն, հայերէն, և վերջինիս ոչ միայն գրականը, այլ և բարբառները, և իմիջի այլոց, մեր արեւելեան բարբառը:

*

Քանի օրէ ի վեր յուզիչ լուրեր կուգան գաւառներէն: Վանէն ստացած մեր մասնաւոր տեղեկութիւններուն համեմատ, ընդհարումներ տեղի ունեցած են դարձեալ Աղբիւրի խմբին և Թիւրք զինւորներու միջև: Վերջիններէն 10-20 հոգի սպանւած են: Այդ եղելութեան մանրամասնութիւնը յայտնի չէ մեզ. հաւանօրէն ատոր հետ կապ ունի վերջերս հոս տարածւած այն լուրը թէ Բաղէշի մօտ գիւղի մը մէջ հինգ թիւրք սպանւած են հայ յեղափոխականներու ձեռքով. և այդ առթիւ քանի մը ձերբակալութիւններ եղած են թէ հայերու և թէ թիւրքերու մէջ:

Նոր լուր մըն ալ ստացանք այսօր. մասնաւոր հեռագիր մը կը հաղորդէ թէ կովկասցի հայեր խորամուկս եղած ըլլան Վանի նահանգը: Թիւրք զօրքը իբր թէ ետ մղեր է այդ խումբը, տասը հոգի սպաննելով և տասնի չափ ալ գերի բռնելով: Թիւրքերն ալ բաւական զոհեր տւած են:

Այդ կռիւներուն շարժառիթը յայտնի չէ տակաւին, շատ հաւանօրէն թիւրքերը դարձեալ զինակիր խումբերու հանդպած ըլլալու են կամ պարզապէս նախադրածակ եղած են հայերուն վրայ, հայ յեղափոխականներ ձերբակալելու եռանդէն բռնւած:

Մուշի Ցրօնք գիւղի մօտ մայիս 7-ին արիւնահեղ կռիւ մը տեղի ունեցած է: Վառավարութիւնը լսելով թէ եօթ հայ յեղափոխականներ այդ գիւղին մօտերը տեսնւած են, զինւորներու ջոկատ մը և քիւրդերու խումբ մը կը խրկէ անոնց վրայ: Անհաւասար կռիւն մէջ կ'իյնան եօթը հայ քաջերը, բայց թիւրքերն ալ զոհ կուտան — իրենց ըսելով իսկ — պաշտօնեայ մը՝ Թալիպ էֆէնդի, տասնապետ մը և չորս-հինգ զինւոր ու քիւրդ: Այդ սուղ յաղթանակէն զայրացած քիւրդերը աւարի կուտան քանի մը գիւղեր (Ախքան, Ալ-ճան, Ալվառինչ, Դերիկ), և կըսպանեն բազմաթիւ գիւղացիներ: «Օրինական» ձեւ տալու համար այդ սխրագործութեան, պատրւակ բռներ են թէ Ցրօնքը

ապաստան տւած է Աղբիւրի խմբին, մինչդեռ այդ գիւղը անոնց երեսն ալ տեսած չէր:

Ուրիշ խժոժութիւն մըն ալ տեղի ունեցած է Սասունի Բոնաշէն գիւղը. աւերած են գիւղը, և վանահայրը Ղազար վարդապետ ու երկու վանականներ խողխողած:

Ինչ որ ալ ըլլայ, իրողութիւնն ան է, որ այդ բոլոր լուրերը մեծ յուզում պատճառեցին կառավարական շրջանակներուն մէջ և եկան ուժ տալու այն բոլոր մտատանջութիւններուն, որոնց յաջորդաբար ծնունդ տւած էին Դաշնակցութեան պատասխանը, գաղթականներուն վերադարձի խնդիրը, և Նահէի վեհաժողովին գումարումը: Եւ կառավարութիւնը Մուշի դէպքերու ծանր հետեւանքներէն երկիւղ կրելով իր սովորական մեքենայութիւնը առաջ քշեց նորէն, այդ գործերուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը նետելով Մուշի միւլթարիֆին վրայ, որ շուտով Պօլիս պիտի բերւի դատւելու և պատժւելու համար (°):

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ՁՈՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 22 մայիս

Թէև մայիս ամիսն է արդէն, բայց «դաժան» խընդիրները, սառնաշունչ՝ ինչպէս հիւսիսի ձմեռը, թոյլ չեն տալիս մեզ՝ այս դժբախտ երկրի բնակիչներին, մի րոպէ անգամ վայելել բնութեան գեղեցկութիւնը. — «քաղաքական ձմեռը» ոչ միայն չի անցնում, այլ սպառնում է լինել մշտապէս, անվերջ և անվախճան, ինչպէս «բաւոյնի ձմեռը»...

Հատ կը ցանկանայի մի քանի ժամով կտրել իմ նամակների թելը և հաղորդել ձեզ «քաղաքական ձմեռայն» դաժան նորութիւնները — ուսանողական շարժումները, ֆինլանդական ինքնավարութեան թաղումը, արևմտեան մի քանի նահանգների բանւորական խլրտումները, հրեաների նոր ջարդը, աղանդաւորների դէմ սկսած նոր հայածանքը, վերջապէս ռուսահայերի հասարակական հիմնարկութիւնների դէմ ձեռք առած ամենաստոր միջոցները. — բայց երկիւղ եմ կրում, որ շատ հեռու գնամ և հայ ընթերցողների «աչքը ջուր կտրի» մինչև նորից կը դառնամ հայոց դպրոցական կալածքների յափշտակութեան խնդրին, որի մասին խոստացայ գրել դեռ նախանցեալ նամակում: Թոյլ տուէք ինձ ուրեմն՝ մնալ իմ համեստ շրջանակի մէջ և մեծ շեղումներ չգործել, մանաւանդ որ ամիսը մի անգամ հրատարակելով ձեր լրագիրը, դուք հնարաւորութիւն էլ չունէք հետեւելու օրը օրին յաջորդող բոլոր խնդիրներին:

Եթէ սրանից յիսուն տարի յետոյ մի անկողնապահ ռուս պատմագիր ուզենայ գրել Վովկասի կուլտուրական շարժման կամ՝ աւելի լաւ է ասել, ռուսաց բիւրօկրատիայի բռնութիւնների պատմութիւնը, հասնելով հայոց դպրոցների փակմանը իշխան Գոյիցինի ձեռքով նա կատարելապէս ապուշ պիտի կտրի ինքն իրեն տալով այս հարցը. «ինչո՞ւ խլեցին հայոց փակւած դպրոցների կալածքները»: Այդ «ինչո՞ւն» անպատասխանելի

է. անպատասխանելի այն պատճառով, որ ոչ միայն իր աւական, այլ նոյնիսկ քաղաքական տեսակէտից անկարելի է որեւէ բացատրութիւն տալ այդ բռնակալ կամ աւելի լաւ է ասել՝ այդ խենթ կարգադրութեան: Այդ պատճառով ես շատ կարեւոր եմ համարում պարզել այն գաղտնիքը, թէ ինչո՞ւ իշխան Գօլիցին և հոգաբարձու Եանօվսկի ստեղծեցին դպրոցական կալաքծների յափշտակութեան հարցը, թողնելով ապագայ ռուս սերունդին արժանաւոր անունով սկստել իր նախահայրերի այդ «քաղաքական քայլը»:

Սկզբունքով վճռելով ոչնչացնել մօտ 500 հայ դպրոցներ, Գօլիցին, ինչպէս յայտնի է վստահելի աղբիւրներից, հարց է տալիս՝ թէ արդեօք գանձարանը կարող է դրանց փոխարէն նոյն վայրերում բաց անել կառավարչական դպրոցներ, որպէսզի ռուսաց ման գործը հայաբնակ տեղերում կանգ չառնի: — Ոչ, պատասխանում է հոգաբարձու Եանօվսկին, որը բազմաթիւ փորձերից գիտէր արդէն, թէ նոյնիսկ «քաղաքական տեսակէտից» Կովկասում որեւէ դպրոց բանալու համար՝ ինչքան դժուար է եղել իրեն՝ ամենաչնչին գումար անգամ ձեռք բերել ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդութիւնից: Եւ վերջապէս որտեղից տայ խեղճ լուսաւորութեան միջնորդութիւնը, քանի որ ժողովրդից հաւաքուող հարկւրաւոր միջոցները մտնում են բիւրօկրատիայի և զինւորականութեան անյատակ փորը, ոչինչ չթողնելով «լուսաւորութիւն» կոչւած շտապութեան համար: Իր այդ նշանաւոր «ոչ»-ի հետ, Եանօվսկին ներկայացնում է աւելի նշանաւոր մի բան, մի «զեկուցում», կամ ռուսական բառով՝ մի դօկլադ...

Ի՞նչ է այդ նշանաւոր «զեկուցման» գաղտնիքը: — Խլել հայոց դպրոցական կալաքծներն ու հարստութիւնը, որովհետեւ, աւելացնում է նրա տաղանդաւոր կազմողը — «հայ դպրոցները ունեն այնպիսի մեծ հարստութիւն, որ նրանով կարելի է ապահովել անհրաժեշտ ուսումնարանների գոյութիւնը և այդպիսով ընդմիշտ ազատել կառավարութիւնը դրամական մի ծանր բեռից»: Կովկասեան կառավարչապետի դիւանի վերջին քարտուղարն անգամ լաւ գիտէր, որ այդ «զեկուցման» շնորհիւ հրապարակ է բերւում մի ապօրինի խնդիր, անարգ յափշտակութեան մի նենգ ծրագիր, — բայց, տարաբախտաբար, յանուն «ռուսացման», ամէն մէկը հայրենասիրութիւն համարեց լռել ձայն չհանցին ոչ կառավարչապետի խորհրդի անդամները, ոչ դիւանատան ղեկավարները, ոչ վերջապէս նրա շրջապատողները և խորհրդի կանչած նահանգապետները: Եւ այդ պատճառով Եանօվսկու «զեկուցումը» անցաւ, Պետերբուրգ ուղարկեց, որտեղից ձեւականութիւնների՝ տակ դրւեց, և մի քանի ամիս չանցած յայտարարեց՝ փակել դպրոցները և խլել կալաքծները...

Ահա այդ ժամանակ էր, որ Գօլիցին՝ մի օր իր պալատի մէջ մի հայ պաշտօնեայի ընդունած ժամանակ, իրեն յատուկ գողոցով ասել էր. «Ապա թէ հայերը համարձակեն որեւէ դիմադրութիւն ցոյց տալ կը տեսնէք թէ ինչ կ'անեն...» Սպառնալիքը տաք տեղից էր դուրս գալիս, որովհետեւ, ինչպէս արդէն յիշատակել եմ իմ նախկին նամակում, հրամայւած էր պատրաստի զօրք ունենալ հայկական դիմադրութեան ամենաթոյլ նշանն անգամ ոչնչացնելու համար...

Դիմադրութիւն, իհարկէ, չեղաւ. հայերը անբողոք յանձնեցին թէ դպրոցները և թէ կալաքծները, խոշարհւելով մի այնպիսի ապօրինի կարգադրութեան առաջ, որի նմանը Անդրկովկասի տիրապետութեան 100 տարւայ պատմութեան մէջ ես չգիտեմ հայոց համարձեռն այդ նոր փաստով կրկին անգամ ցոյց տւեց, որ այժմ էլ դարու վերջում՝ հայերը նոյն խաղաղ հպատակներն են, ինչ որ դարու սկզբում, երբ նոր էին մտնում ռուսաց իշխանութեան տակ: Այդ կողմից փոփոխութիւն չկայ: Եթէ կայ մի փոփոխութիւն, այդ ռուսաց քաղաքականութեան անմիտ փոփոխութիւնն է: Դարու սկզբում իշխան Աօրօնցօվի նման մարդիկ իրենք էին աշխատում հայոց դպրոցներ բաց անել, հայերի կուլտուրական ուժերը զարգացնել, իսկ դարու վերջում իշխան Գօլիցինի նման անձինք իրենք են հայոց դպրոցներ փակում, իրենք են մարում երկրի կուլտուրական ճրագները: Երևի, դա է բռնապետութեան ստեղծած կուլտուրան...

Տարաբախտաբար թէ բարեբախտաբար, Եանօվսկու սպասած անսպառ հարստութիւնը գոյութիւն ունէր միմիայն նրա բորբոքած երեւակայութեան մէջ: Ինչի՞ վրայ էր հիմնւած այդ համարձակ ենթադրութիւնը, գուցէ հարցնի ընթերցողը: Նախ՝ ռուս չինովնիկների այն ընդհանուր մոլորութեան վրայ, որ իբր թէ հայոց բոլոր հիմնարկութիւնների, մանաւանդ եկեղեցիների, ուրեմն և դրանց կից դպրոցների մէջ անհամար փող կայ դիզած — հարստութիւն, որ, այդ նոյն խենթ չինովնիկների կարծիքով, հայերը թագցնում են ապագայ Մեծ-Հայաստանը վերակազմելու համար. և երկրորդ՝ այն տեղեկութեան վրայ, որ դեռ Մակար կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ տրւած էր կովկասեան ուսումնական շրջանի իշխանութեան: Ի՞նչ էր այդ տեղեկութիւնը:

Ահա թէ ինչ: Հոգաբարձու Եանօվսկին, դեռ 1886 թւին, կամենալով մի փոքր արգելք դնել հայոց դպրոցների շատացման առաջ, պաշտօնապէս յայտնում է էջմիածնի հոգեւոր իշխանութեան, որ միայն այն դպրոցները կարելի է բանալ, որոնք եկամուտի կողմից ապահովւած են: Էջմիածնի կողմից պատասխան է տրւում, թէ հայոց բոլոր դպրոցները ապահով հաստատ եկամուտ ունին, և ուրեմն՝ այդ կողմից նրանց բացման դէմ արգելք դնել չի կարելի...

Ահա, ուրեմն՝ մի կողմից այն ընդհանուր ենթադրութիւնները, թէ հայոց եկեղեցական հիմնարկութիւնների մէջ անբաւ ոսկի է դիզւած, իսկ միւս կողմից Էջմիածնի տաճ տեղեկութիւնը՝ Եանօվսկու և նրա մտերիմների մէջ այն վերջնական կարծիքն էր ամրացրել, թէ հայոց դպրոցները փողի ամբարներ են... Այդ ամբարներն էր ահա, որ Գօլիցին և հոգաբարձու Եանօվսկին վճռեցին յափշտակել...

Յափշտակեցին... Բայց ի՞նչ դուրս եկաւ միջից, — գրօշներ, եթէ չհաշւենք մի 10-15 դպրոցներ, որոնք յատուկ կտակներով ապահով կալաքծներ և եկամուտ ունին: Ես հաստատ գիտեմ, որ Թիֆլիզի շրջանի կառավարչական դպրոցների վերատեսուչներից մէկը՝ Եանօվսկու աջ ձեռքը, դպրոցների գոյքը ստանալիս, կատաղած բացականչում էր ամէն տեղ. «Սա աններելի դաւադրութիւն է. մենք տեղեկութիւն ունենք, որ Թիֆլիզի Գայիանեան դպրոցը 250 հազար ռուբլի հնչուն

փող ունի, իսկ մեզ տալիս են միայն 25 հազար ռուբլի. Յովնանեան դպրոցը, որ միլիոնատէր էր, բացի մի քար-վանսարայից՝ ոչինչ չի ցոյց տալիս: Նոյնը և միւս դըպրոցները: Այո՛, հայերը թագգրին, լաւ թագգրին դպրոցների հարստութիւնը...»

Հայոց դպրոցների մասին անթիւ զեկուցումներ գրողները, ի մեծ դժբախտութիւն իրենց, մի շատ կարեւոր բան մոռացել էին — այն, որ հայոց դպրոցների մեծ մասը, պահուում էր տարիների ընթացքում ոչ թէ հաստատ, պատրաստ եկամուտներով, այլ ծխականների, համայնքների պատահական նւէրներով: Հայոց դպրոցները ամսի 20-ին գանձարան չէին գնում փող ստանալու համար. հայ համայնքն էր, որ լրացնում էր ծախքի մեծ մասը երբեմն նւէրներով, երբեմն ներկայացուցիչներով, երբեմն էլ նոյնիսկ պարտք վերցնելով ձիշդ է, հայոց դպրոցները ապահով էին, բայց ապահով ժողովրդի կենդանի աջակցութեամբ, տարեցտարի կրկնող նպաստներով: Բայց ոչ թէ գանձարանում դրած պատրաստ փողերով: Այո՛ր և բոլթ պէտք էր լինել չխմանալու համար, որ խեղճ հայոց ուսուցիչները իրենց հանգստութիւնը բոլորովին մոռացած՝ «աւետիս» էին ման գալիս, թատրոնական ներկայացուցիչներ էին կազմում, հազար ու մի դուռ էին բաղխում իրենց ռոճիկը դրստելու համար: Այդ շատ լաւ գիտէ ամէն մի գիւղացի. չգիտէ միայն Եանօվսկին, որ «դօկլադներ» գրելու համար փաստերը քաղում է ոչ թէ կեանքից, այլ իր հայրական երեւակայութեան մութ խորքերից...

Ընդունենք մի վայրկեան, մի րոպէ, որ ռուսաց կառավարութիւնը, դրդած քաղաքական որեւէ տեսակետից, կուրացած ռուսացման տենչով կամ վախեցած այն դատարկ և շինծու լուրերից, թէ հայ դպրոցների մէջ հակակառավարական պրօպագանդա է լինում, իրաւունք ունէր — իր տեսակետից, իհարկէ — դպրոցները փակելու: Ընդունենք, ասում եմ, մի վայրկեան այդ տեսակետը: — Լաւ: Բայց միթէ՞ քաղաքական կամ կառավարական որեւէ տեսակետով այդ դպրոցների փակումը իրաւունք էր տալիս գրաւել խլել յափշտակել նրա սեփականութիւնը:

Թէ Գօլիցին, թէ Եանօվսկի և թէ ներքին գործերի մինիստր Գօրեմիլին, որ հաւանութիւն տւեց նրանց քայլերին, քաջ գիտէին, որ հայոց դպրոցների կալւածքները կամ ե կ ե ղ ե ց ու ս ե փ ա կ ա ն ու թ իւ ն են և կամ յ ա տ ու կ կ տ ա կ ն եր ո վ ա մ ր ա պ ն դ ա ծ գ ո յ ք: Օրինակ, Թիֆլիզի, Ալեքսանդրօպօլի, Ախալցխայի, Բագրի և ուրիշ տեղերի շատ դպրոցներ ունին մեծ կալւածքներ, որ ստացել են յատուկ կտակներով. և այդ կտակ անողները իրենց հարստութիւնը նւիրել են հայոց ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն դ ր պ ո ց ի ն և ոչ թէ առհասարակ որեւէ դպրոցի, նրանց գործադրութիւնը յանձնել հայոց հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութեան և ոչ թէ առհասարակ որեւէ մարմնի աւոր իշխանութեան: Հայոց 500 դպրոցից աւելի քան 300-ը յատուկ նւէրներ ունեն, սրբագործւած օրինական կտակներով, որոշ ցուցմունքներով, որոնք, օրէնքի տեսակետից՝ ոչոքի և երբեք իրաւունք չեն տալիս վարելու այդ նւէրների և կտակների հետ այնպէս, ինչպէս նրանց քէֆն է տալիս: Եւ այդ բազմաթիւ կտակ անողները իրենց վերջին կամքը յայտնելիս՝ այն խորին համոզման մէջ են եղել, թէ իրենց

ցանկութիւնը միշտ կը գտնւի օրէնքի խիստ և անշեղ պաշտպանութեան տակ, առանց երեւակայելու, որ մի օր, դրդւած ինչ որ քաղաքական տեսակետներից՝ օրէնքը և դրա հետ միասին բազմաթիւ կտակները ոտի տակ կը գցեն նոյնիսկ այն մարդիկ, որոնք եկել են Վովկաս՝ իբր թէ այդ օրէնքը անխախտ գործադրելու համար...

Դպրոցների փակումից յետոյ Վովկասի շատ տեղերում, թէ մասնաւոր լիազօրներ, թէ հոգեւոր իշխանութեան ներկայացուցիչներ, թէ վերջապէս ծխականներ բազմաթիւ դօկումէնտներ և վաւերագրեր ներկայացրին կառավարութեանը՝ ապացուցանելու համար, որ այն կալւածքները, որ խլում են, եկեղեցուն են պատկանում, կամ այն փողերը, որ յափշտակում են, դրանք յատուկ կտակներով նախորոշած գումարներ են, անձեռնմխելի: Շատ տեղ դպրոցների բարերարները, որոնք զեռ կենդանի են, յայտարարեցին, որ իրենք իրենց նւիրած փողը կամ տունը այժմ, երբ եկեղեցական դպրոցները փակում են, իրենք ուզում են նւիրել եկեղեցուն կամ իրենց ժառանգներին: Բայց բոլորը անօգուտ: Բոլորին միայն մի պատասխան էր տրուում. «Մենք այս բոլորը կը վերցնենք, իսկ դուք, եթէ գանգատ ունեք, գնացէք և գանգատեցէք. դիմադրողները կը պատժւեն ամենախիստ կերպով»:

Այսպէս էլ արեցին: Գօլիցինի կողմից տրւած ամենախիստ հրամանի համաձայն, այն բոլոր փողերը, շինութիւնները և գոյքը, որ որեւէ «ինսպեկտօր» (տեսուչ) կամ «նաչալնիկ» (գաւառապետ) համարում էին դպրոցական, խլեցին. մի մասը կնքեցին, միւս մասը պահեցին կամ վարձով տւեցին, փողերը իրենց անունով գանձարան մտցրին, ասելով՝ «գնացէք և գանգատեցէք, օրէնքը արտօնում է»: Բայց այդ խօսքերից անմիջապէս յետոյ հասկացնում էին իրենց յատուկ ձեւերով, որ գանգատողը կը նկատուի իբրեւ անփստահելի մարդ, իբրեւ մտքեր պղտորող և հակակառավարական... Ահա այն պատճառը, որ չնայած ձեւական կողմից իրաւունք է տւած գանգատելու, չնայած նաեւ, որ դատարանական շըջաններում այն կարծիքը կայ, որ մարմնաւոր իշխանութեան կարգադրութիւնը ապօրինի է, բայց և այնպէս մինչև այժմ, ինչքան ինձ յայտնի է, բացի, գուցէ, մի-երկու դէպքից, գանգատ ներկայացնողներ չեղան, որովհետև վախենում են... Իսկ գիտէ՞ք ինչ կը նշանակի Վովկասում՝ վախենալ...

Այդպէս ուրեմն՝ յանուն «պետական շահերի», կամ, աւելի ձիշդ՝ յանուն «ռուսացման», 20-րդ դարու շէմքում, Վովկասում կատարւեց մի հրապարակական յափշտակութիւն, մի բացարձակ գողութիւն, որի հեղինակները իշխանութեան բարձր ներկայացուցիչներն են և որոնք՝ փոխանակ մեղադրողների նստարանի վրայ նստելու, համարում են պետական խոշոր մարդիկ, հայրենասէրներ, ռուսաց անւան արժանաւոր պաշտպաններ: Մի ուրիշ ժամանակ, մի ուրիշ երկրում Գօլիցին, Եանօվսկի, Միցկեվիչ, Կիրէեվ դատարան կը քաշէին, իբր օրէնքի խախտողներ, իբր յափշտակողներ, բայց Պօբեդոնօսցեվեան ըէժիմի օրով՝ այժմեան Ռուսաստանում նրանք դեռ շքանշաններ և արտօնութիւններ են ստանում...

Բնորոշ մի փաստ: Ինձ հաղորդեցին, որ մի հայ պարոն, շատ համակրող ռուսներին առհասարակ, մինչև սրտի

լում է պ. Չերազի դասախօսութիւնը, պատճառ բռնելով թէ նա իր խօսքերը պիտի լուսաբանէր մոգական պատկերներով և հետեւաբար պիտի տար մի տեսակ «ներկայացում», որի համար իբր թէ հարկաւոր է նախօրօք թողլուութիւն ստանալ: Այն ժամանակ միջամտում են տեղական լրագրերը ու պարլամենտական գործիչները, որոնք բողոքելով կառավարութեան հակասահմանադրական կարգադրութեան դէմ, իմիջի ալըք պարզում են, որ հայերի մասին դասախօսութեան արգելումը տեղի է ունեցել շնորհիւ հօլանդական արտաքին գործոց նախարար և վեհաժողովի անդամ պ. Բօֆօրին, որ շատ մօտ է Թուրքիան փաշային և որ վերջին օրերս «օսմանիէ» շքանշանը ստացաւ սուլթանից: — Միաժամանակ Լահէի թատերաբեմից Տաճկաստանի ներկայացուցիչ Թուրքիան փաշան հեռագրեր է ուղարկում սուլթանին, հաղորդելով որ «իրենց գործերը լաւ են գնում»...

ԹԻՒՐԿԻՈՅ ԵՈՒՐՋԷ

Եւ Ալլահը «որնչէն» ստեղծեց Օրմանեանը ու անոր մէջ փնջեց շունչը դաւաճանութեան: Պատրիարքներու աւանդական «փշոտ» գահը քարծրացած օրը շատեր, որոնք կեանքի մէջ ամէն քար զլոքոցուցած են, այդ մաքուրըն արտաքին գոռոզ ու հուժմներուն մէջ կը նախատեսէին որ անոր ազիէն մաղ շեւէր: Երկու շարքներու փոքրագունի ծակատազարդէտ սկզբունքն էր որ ազգին գլուխը փաթտեց այդ աստուածաբանական որդերէ կրծւած խրտիկակը: Արմաշի վերատեսուէր սակայն իր մասնաւոր գէնքերն ունէր հասարակութեան վրայ ազդելու համար: Տիկ մարմին, թեւերու ու ծիւերու խօլ ու օգային շարժումներ, անդամառնշ ծայր, որոնց մէջ աշխուժ եւ կածեղքակ մարդու մը նկարագիրն ու տոկունութիւնը կը փորձէին նշմարել շատ միամիտներ: Արտասահմանի մէջ քիչեր չէին անոնք, — մաքուր որոնք ամէն բանի վերջը կըստասն թեր ու դէմ իրենց վեհաժողոք արձկելու համար, ու մինչեւ իսկ կ'ամբարտաւանին թէ իրենց հոգին արդէն վկայած կամ նախատեսած էր զալիք աղէտը — որոնք Օրմանեանի դէմ եղած յարձակումները անիրաւ կը գտնէին: Օրմանեան խորամանկ մարդ է կ'ըսէին, սուլթանի դէմ ատանկ մարդ պէտք է: քծնող, սողսկուն կամ այն «մեղրոտ լեզուն» որով Շէյքսպիր յիմար հարստութիւնները լզել կուտայ: Թիւրքիոյ քաղաքականութիւնը հիմա ատ կը վերցնէ: Իզմիրեանը գետնէ գետին կը ծնծքէին, իր յամառութեանը համար, որովհետեւ անոր կռնկին ոսկորը չէր ծոք: Այդպէս ներշնչւած էին այդ ատաքեաները: Վերջապէս Օրմանեան մարդոց լաւերուն մէջ լաւագոյնն էր, որ պիտի դարմանէր եղած աւերը, պիտի աւելէր Իզմիրեանի մոխիր-յիշատակը, պիտի զգաստացնէր — Զարխափանի ուժով — Համիդին խելագարութիւնը ու անանկ մը պիտի ընէր որ ազգը այն պատրանքը ունենար թէ եղած աշխարհաւերութիւնը դար մը առաջ տեղի ունեցած էր: Վերջապէս իսկ ծայրերու պէս նւաղուն, տրտմանու ու... հոգեվարք բան մը ունէին այդ մեծամոլիկ զանգատները: չէ՞մ, Օրմանեանի ծիզվիթ ու անուշ լեզուն, սուերի պէս աստուծոյ հոգին չապակեցին ինչ որ կ'ալկակալէր: Ծըլիս ելաւ: Պօլսէն մեր թղթակիցը սապէս կը նկարագրէ Օրմանեանը. «Պատրիարքը ամէն սրբութիւն ունեւորի ընել սկսած է. պալատը տրւած սիւնն է թի հացկերոյթ մը նախադաս կը համարի ամէն ազգային արժանապատուութիւն... Օրմանեան հակառակ իր շնական հաւատարմութեան ամէն տեղ կորսնցուցած է իր հեղինակութիւնը. զօրանցներուն առջեւն անցած ատենը քարեկ կեցող զինուորները կտենին կը դարձնեն... Մահմա-նադրութեան տարեդարձը այս տարի նորէն մկրտեցաւ եւ առաւ «պատրիարքական օրէնք» անունը. այդ օրէնքին օգտակարութիւնը կրօնական ժողովի պերճախօս ատենապետը քաջատեք... փրկի խնդիրներն ու ապուշներն եւ յետոյ քաղաքականութիւնները ըրաւ վճի. սուլթանի համար», որ... սահմանադրութիւնը կ'լեց ու «պատրիարքարանի օրէնքը» ցկնեց: Օրմանեան սիւնն է թի հանդէսը պատուելու պարտաւոր

էր, քանի որ Զրխափա ալ թլփատւած էր. մանաւանդ որ սիւն-նէթի փիւսկը քաջառիկ առիթ մըն է իր քաջառիկ համովը: Կը յուսանք որ երբ Օրմանեանի թլփատումը կատարելի, զինուորները ալ երեսդարձութիւն չպիտի ընեն եւ իրենց սէ-ւա մշներով պիտի վերահաստատեն զաւրապաշ պատրիարքին հեղինակութիւնը: Մանաւանդ երբ առաջիկայ տարի տիե-զերական յաւիտենափոխութեան համաժայն «պատրիարքարանի օրէնքը» նորէն այլակերպւելով, «Երկրորդ օրէնք» մեծափառ անունը հագնի: Մինչեւ վերջը եղաւ ներքինի պէս հլու, երբեք իր հա-ծոյակ քաղաքականութեան ամպերէն դուրս չեկաւ, եւ օրիկ մը, Մաղաքը չիջեց թէ սիրտ մը ունի. այսպէս իր «հոգուն տունը», ինչպէս կ'ըսէ ժողովուրդը, ամայաւեր մնաց, ուր կը գտնենք միայն փոշի եւ մամուկընը: Ինք զո՞հ մըն է թէ յաւակնոտ փառալուս մը. առայժմ միջնադէ մեզի համար: Բայց իրերու տրամաբանական ըն-թացքէն դատելով, նկատելի է որ Օրմանեան երկերես քա-ղաքականութիւն մը կը բանեցնէ. մէկով ազգը թմբեցնելու ու սրբեցնելու, միւսով Երկրորդին դէմ զալու համար: Իր ըտրը երեսպաշտութիւնները, երկրպագութիւնները սակայն չեն զօ-րեր սուլթանի հայաշինք քաղաքականութեան նշանախնց մը անգամ փոխելու: Մահմանադրական պատրիարք մը որ ծի կ'ընէ ազգին երեսին, ու միւս կողմէն անոր իրաւունքներուն դէմ գողնուող կը դաւաղէ: Խաղաղութեան կամ խաղքութեան համաժողովին առթիւ արտասահմանի փախստական հայերն ու հայ գաղթականու-թիւնները, ընդհանուր ոգեւորութիւնով, պ. Չերազը իբր պատգա-մաւոր Լահէ խրկած են հայ ազգին ցաւերն ու արդար պա-հանջները միջազգային համաժողովի սեղանին վրայ դնելու համար: Իրաւ է որ այդ չարաքաստիկ ժողովը առջի օրէն ծանծանց էր թէ ոչ մէկ հպատակ կամ հարստահարած ազ-գերու բողոքներուն ուշադրութիւն պիտի ընծայի: Լահէի ան-տառի պալատին մէջ իրենց եղեգէ արինքներուն վրայ, ցարին նշանակած տաղերը միայն պիտի հովեքեղէին ու այդ խորհրդաւոր անտառին սիրոյ հովանիներուն տակ, ուր ստիակ-ները չեն լար, ուր ծառերու սլելիւնը ողբ չի պարունա-կեր... ցարին աստուածացումը պիտի փառաբանէին միայն: Պ. Չերազի պատգամաւորութիւնը կ'երեւի Երկրորդի մէջ մեծ յուզում պատճառած էր: Համիդը տխրեցաւ — ոչ այն մարդ-կային տխրութիւնը, որ սրտի մը գոյութիւնը կը հաստատէ — որ հայերը իր երախտիքներուն փոխարէն դեռ ապերախտօրէն կը վարէին, աշխարհի առջեւ գինքը կը հալածեն բոցեղէն սուրը ափեքնին. տխրեցաւ... ու այդ տխրութիւնը գէշ ազդեց Օրմանեանի սրտին վրայ: Օրմանեան, աւելորդ է ըսել, խիստ զգայուն մարդ — թէեւ չէ երգած սէրն ու սոխակը... կը կսկծայ իր վեհապետը, որ օրուգիւնը իր հաւատարիմ հայ հպատակներուն քարօրութեան վրայ մտածելէ հալումաշ կ'ըլլայ: Պէտք չէ ցաւցնել այդ մարդուն սիրտը, որ մօրը փո-քէն ինկած օրէն հայ ազգին մեծմեծ քարեքներ ընել կը խոս-տանայ: Այդ արդարասէր փառիշահը, երբ խսիրով գերեզման իջեցնեն, լեզուն քացուելով պիտի մրմնէ «ախ, հաւատարիմ հայ հպատակներ...» Օրմանեանը ողջ մնար ու լսէր, որով-հետեւ այն օրը իսկին ու մեռելներն ալ պիտի լսեն: Շատ չերկնցներ, սուլթան Համիդ, հայոց դիմումները դերել հանելու համար ըրած ջանքերուն անօգուտութիւնը տեսնելով, ի՞նչ գիտէ ինչ ներշնչումով, պատրիարքը կը հրաւիրէ որպէսզի խաղաղութեան ժողովին հայերուն կողմէ եղած դիմումը օղջ հանէ: Պատրիարքը իսկոյն թեւերը կը սօթտէ եւ կը հե-ռագրէ Լահէի վեհաժողովի նախագահին թէ «հայոց պա-տրիարքարանը Զերազի պատգամաւորութենէն լուր չունի...» Թէ՛ հայոց պատրիարքը, իբրեւ հայ հասարակութեան քաղաքական պետ, կարելի չէր որ չգիտնար ատանկ բան մը, մանաւանդ որ Թիւրքիոյ բոլոր հայերը վեհափառ սուլթանին հաւատարիմ հպատակներն են, որոնք օսմանեան կառավարութեան դէմ եղած հեւե թշնամական ցոյց ատելի կը գտնեն: Գերապայծառ Օր-մանեանի այս հեռագիրը մարդ չ'իմանար, գիշերւան պէս լուռ կը մնայ: Նախապէս ըսենք, որ Լահէի վեհաժողովին դիմումը օսման-եան կառավարութեան համար գոնէ ժամանակաւոր ապահո-վութեան կախարիչ մըն էր. Օրմանեան այդ կախարիչին վրայ իր բոլոր ծանրութիւնովը նստելու տիւմարութիւնը ունեցաւ: Օրմանեան աններելի լրբութիւնը եւ ոճիւրը զործեց, ամ-բողջ ազգին միահամուռ ոգեւորութեան դէմ այդ սրբապիղծ հեռագիրը քաշելով: Օրմանեանը եւ իր մննորդը, Աթին փաշան, պէտք էին նախ գլուխգլխի տալ ու մոմտաւ որ շքանշաններու ցու-քին տակ երբեք չեն կրնար պարտկել ժշող դաւաճանութիւնը, եւ ազգին գերեզմանը փորելէն առաջ իրենց գերեզմանը կը փորեն եւ շատ շատ խորունկ... Անհրաժեշտ էր որ ազգային յայլը

այդ տխուր «լուծք»-ին լծւէր: Օրմանեան վատիկանի շանթերէն կարողացաւ պոծիլ, քայց հայ ազգի կայծակներէն ապահովապէս չի կրնար խոյս տալ: Մինչեւ հիմա եղած տրտունշները, խրատները վրդ եկան անոր ականջին, Եզդունի պէս պատրիարքներու հսամաշ գահին վրայ իր խոշոր մարմինն հանգստութիւնը չաւրեց. ու հոգին խորդեցաւ սատանութիւն մոտաւորով միայն:

Երբ Արթին փաշան թերեւս կը խմբագրէր այդ անմոռանալի հեռագիրը ու պատրիարքը կըստորագրէր, սուլթանը իբր վարձատրութիւն այդ հաւատարիմ երկւորեակներուն, Մուշի մէջ, առանց պատճառի, կոտորած մը առաջ կը բերէր ուր շատ մը զեղեր ու վանքեր ամբողջ աւերակ եղած եւ հարկւարաւոր մարդեր ալ կոտորւած են: Այսպէս կը վարձատրեն թիւրքիոյ մէջ:

Հեռագիրը տուն տալէն վերջն է որ Արթին փաշան սուլթանին հանդէպ, իր պարտականութիւնը կատարած մարդու մը քարեխոյճութիւնով, հրաժարական կուտայ քաղաքական ժողովի անպտուղ նախագահութենէն, տարածայնելով թէ իրեն եղած խոստումները չեն կատարուի: Այս վերջինով ալ իր «սիրելի» ազգին հանդէպ ծերակեցեայ մտալու համար, դիւանագիտական էնտրիգները կենդ սրտցաւութիւնով մը ոսկեգոծելով:

Կ'ընդունինք որ պատրիարքը մը ապիկար կրնայ ըլլալ ուրուն միակ դարմամն է հողաթափները հագնիլ ու չորստունէն հեռանալ:

Խօսքը մէջերնիս, Ագարեանը խելօքիկ մը աւանդեց հոգին, դուն որու կըսպասես Օրմանեան, ինչո՞ւ չես մեռնիր...

Ի՞նչ ցաւագին բան է, կամ մարդ մը գէշ կնիկ մը ունեցիր կամ ազգ մը անպիտան պատրիարք մը:

ԹԻՒՐԲ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԲԱՆԱԿՑԵԼՈՒ

(Շարունակութիւն նախորդ թիւէն եւ վերջ)

Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը հաւատ չընծայելով թիւրք կառավարութեան կողմէն բխող այդ կարգի ոճէ դիմումի մը անկեղծութեանը, մերժեց անոր հետ բանակցութեան մտնելու առաջարկը: Սակայն առաջն առնելու համար այն ամէն առարկութիւններուն՝ որոնց թերեւս կրնար ապագային տեղի տալ իր անպայման մերժումը սուլթանին ըրած այդ առաջարկին, որոշեց նաեւ յայտնել թիւրք կառավարութեան պատւիրակին, թէ միակ զիջումը որ կրնար ընել Ընդհանուր Ժողովը — առանց, այդ առթիւ ոճէ յանձնառութեան ներքեւ մտնելու — այն էր, որ Դաշնակցութեան և թիւրք կառավարութեան միջև պաշտօնական բանակցութիւններու սկզբնաւորումը հնարաւոր դարձնելու համար, եռամսեայ պայմանաժամ մը կուտար թիւրք կառավարութեան, առաջարկելով այդ երեք ամսեան մէջ իրագործել հետեւեալ երեք կէտերը, ի բոլոր աւանդ մը Դաշնակցութեան մօտ ըրած իր դիմումներուն անկեղծութեանը:

ա. — Թիւրքիայէն ելած բոլոր հայ գաղթականներուն արտօնութիւն եւ ապահովութիւն տրուի ետ դառնալու իրենց հայրենիքը:

բ. — Զարգերու ու գաղթականութեան միջոցին թիւրքերու եւ քիւրդերու կողմէն իւրացւած հայոց անշարժ կայքերը վերադարձին իրենց օրինական տէրերուն:

գ. — Քաղաքական յանցանքով բանտարկւած բոլոր հայերն ազատ արձակին:

Ընդհանուր Ժողովին նիստերը փակելէն ետք և այս վճիռը ուր որ անկ է հաղորդուէն առաջ, — այսինքն

այն միջոցին իսկ, երբ թիւրք կառավարութեան պատւիրակը կըսպասէր ժընէվ Դաշնակցութեան պատասխանին և երբ կը շարունակէին տեղալ դարենորոգումներու՝ մօտալուտ հաւաստիքները, — տեղի ունեցան Խլաթի սարսափները. ուստի Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող Մարմինը հարկ դատեց չորրորդ պայման մըն ալ աւելցնել նախորդ երեքին, որ է.

դ. — Սրէնքի բոլոր խստութիւնով պատժին Խլաթի ու Բաղէշի սարսափներուն հեղինակները եւ վնասող բոլոր գիւղերը հատուցում ստանան:

Այն պարագային երբ վերեւ յիշատակած չորս խնդիրները գոհացուցիչ լուծում մը չստանային Ընդհանուր Ժողովին վճիռը Յարութիւն փաշա Տատեանին յանձնելու օրէն մինչև երեք ամսեան միջոցին մէջ, Դաշնակցութիւնը խզած պիտի նկատէր ամէն յարաբերութիւն իր և թիւրք կառավարութեան պատւիրակներուն միջև:

Ընդհանուր Ժողովին որոշմագրին պատճէնը — վաւերացւած Արևմտեան Բիւրօյի կողմէն 1898 հոկտեմբեր 25-ին — Տրդատ պէյին հաղորդեցաւ նոյն տարւան նոյեմբեր 2-ին:

Ինչպէս դժուար չէր արդէն գուշակել՝ այդ որոշմագիրը գոհացում չուաւ պալատին: Եւ Յարութիւն փաշային առաջարկեցաւ իր բոլոր ջանքը թափել Խմբագրութիւնը համոզելու, որ ետ առնէ այդ որոշմագիրը և անոր փոխարէն խմբագրէ կարճ գրութիւն մը, ուր վստահութիւն յայտնելով սուլթանին, «բարեացակամութեան» վրայ, «փափագի» ձեռով և իբրեւ Դաշնակցութեան բոլոր ուղած չուղած չեն ներկայացնէ այն չորս կէտերը, որոնք բանակցութիւններու սկսելու համար իբրեւ նախնական պայմաններ միայն դրւած էին Ընդհանուր Ժողովին կողմէն: Ճիշդ այդ միջոցին էր Խմբագրութիւնն ստացաւ Յարութիւն փաշայէն նոր նամակ մը, որուն կարեւոր մասերը կը գնեկք մեր ընթերցողներու աչքին առջև:

Կ. Պօլիս 14/26 նոյեմբեր 1898

Առ Պատուարժուն Խմբագրութիւն Դրօշակի

Ի ժընէվ

Մեծարգոյ Տեսքը,

Իմ նպատակս էր ազգը հանդարտեցնել եւ հաշտեցնել Օսմանեան կառավարութեան հետ, եւ արդարեւ այս պաշտօնն էր որ մասնաւոր կերպով ընդունեցայ վեհ. Սուլթանին հրամանաւ երեք տարի է ի վեր:

Ինչպէս զիտէք կատարեալ խղճի հանդարտութեամբ ջանացի ձեռքէս եկածն ընել, եւ արդէն ձեռք բերած արդիւնքներս ժամանակին հետգնտէ իմաց տուած եմ Ձեզ:

Իրաց վիճակին մէջ Պատրիարքի եւ տեղական աշխատութիւններս միայն չէին բաւականաւոր կատարեալ անդորրութեան եւ ազգին բարեխառնութեանը, որով պէտքն զգացի այն արտօնութիւնը ըստ անալ քօմիթէներու հետ եւս բանակցելու, նոցա մօտ մարդ խրկելով որ հարկ եղածն խօսի եւ նոցա դիտողութիւններն ստանայ. ինչ որ արտօնուեցայ, եւ անարժանաբար իբր ազգին ծանօթ անձնաւորութիւններէն մին, այն յոյսը ունեցայ որ Պատուարժան Դաշնակցութիւնն եւս սիրայօժար պիտի ընդունի իմ կողմանէ խրկուած պատուիրակութիւնը եւ իմ առաջարկներուս պիտի ունեն զնէ:

Սոյն վիճակէն օգտուելով, թէ՛ Դաշնակցութեան

Թե անգ անաջարկներն եւ թէ՛ ազգի ն
ցաւ երբ շարունակ եւ մաս առ մաս ներկայա-
ցուցի ուր որ անկ է, եւ գոհ եմ ըսել թէ, եթէ
ոչ ամբողջովին, այլ մասամբ մը, փոքր ինչ
չնոք հնէր ստանալու կարողացայ եւ այն շաւղին
մէջ մտցուցի գործը որ հետզհետէ ազգին հան-
դարտութեամբ եւ Օսմանեան կառավարութեան բարե-
հաճութեամբ քիչ քիչ հայ ազգը պիտի ստանայ
միայն վեհապետէն իւր պէտքերն ու բաղձանքները,
ինչ որ մօտէն գիտեմ եւ նոյն հաւաս-
տիքն առած եմ:

Արդ՝ կրկին անգամ Դաշնակցութեանդ կ'աղաչեմ
որ լաւ նկատողութեան առնէք ըսածներս, քանզի
անկեղծօրէն կ'ըսեմ թէ հայոց փրկութիւնը եւ
հանգստութիւնը դարեւ չի վեր թուրքիոյ
մէջ պահպանուած են, եւ թէ վեհ. Սուլթանը
այլեւայլ առիթներով թէ՛ ինձ եւ թէ՛ Ս. Պատրիարքին
յայտնած է իւր բարի տրամադրութիւններն առ հայ ազգն:
Արդէն իւր տուած հրամաններուն ախանափա եղած
ենք եւ անընդհատ հրամաններ տակաւին կը խրկէ
նախարարաց եւ կուսակալաց, որպէս զի հայ տա-
ռապետ ժողովրդեան ներդուրուն տեղի չի տրուի:

Առ այժմ այսչափս ըսելով անշուշտ հետզհետէ
առիթն պիտի ունենամ Զեզ այսուհետեւ եւս այն
ամէն ստացուած չորհրդերն ուրախութեամբ աւետել
որուն ընդունելութեանը աջակից եղաւ մեծաւ մա-
սամբ Պատկառելի Դաշնակցութիւնդ:

Ընդունեցէք, Մեծարգոյ Տեառք, իմ նորոգ յարգանացս
նուէրը:

(Ստորագրած) ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՏԱՏԵԱՆ

Խմբագրութիւնը, իբր պատասխան բոլոր այդ դի-
մումներուն, շատացաւ գիտել տալով թէ ամուլ եւ
ապերախտ աշխատանք մըն էր բանակցութեան խնդրին
լուծումը փնտռել Դաշնակցութեան գերագոյն մարմ-
նին վճռով գծուած սահմաններէն դուրս:

1898-ի դեկտեմբերի վերջերը Տրդատ պէյ արդէն
հրաման ստացած էր Պոլիս վերադառնալու: Մեկնելէն
առաջ Խմբագրութեան միջոցով խնդրեց ամիս մը եւս գնէ
երկարել եռամսեայ պայմանաժամը, որպէսզի ինքը միջոց
ունենար ուր որ անկ է հասկցնելու Դաշնակցութեան
որոշումին անգառնալի ըլլալը, եւ անոր համեմատ
հարկ եղածը տնօրինէր:

Այդ առաջարկը ընդունելի դատուելով՝ վերջնական
պայմանաժամ որոշեցաւ 1899-ի մարտ 11, շաբաթ օր:

Այդ պայմանաժամը լրանալուն, որովհետեւ թիւրք
կառավարութեան կողմէն — ինչպէս դիւրին էր նախա-
տեսել — ո՛նէ գոհացում տրւած չէր Դաշնակցու-
թեան առաջարկած չորս նախնական պայմաններուն,
Արեւմտեան Բիւրօն փութաց գեկուցանել Յարութիւն
փաշային պաշտօնական յարաբերութիւններու խզումը
Դաշնակցութեան եւ թիւրք կառավարութեան պատկի-
րակներուն միջեւ, հետեւեալ ծանօթագրով:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1/16 մարտ 1899

Յարութիւն վիշապ Տատնանին, Կ. Պօլիս

Մեծարգոյ պարոն,

Ներկայիւս կը յայտնեմ ձեզ, որ ձեզ տրւած
վերջնական պայմանաժամին լրանալու օրէն — որ է
մարտ 11 (ն. տ) — Հայ Բեղափոխական Դաշնակ-
ցութեան բոլոր յարաբերութիւնները ձեզ հետ կը հա-

մարինք խզած, համաձայն 4-րդ յօդուածին Ընդհա-
նուր Ժողովի Որոշմանդրին, որուն պատճէնը հա-
ղորդւած է ձեզ մեր կողմէն 1898 հոկտեմբեր 25-ին:

(Կնիք Արեւմտեան Բիւրօյի)

Յարաբերութիւններու այդ խզումը թիւրք կառավա-
րութեան գործին չէր կրնար գալ եւ չեկաւ իր սովո-
րական քաղաքականութեամբ անվերջ ձգձգելով այդ
գործը, սուլթանը կը յուսար յոգամանակ վաստկել
եւ իր խելքով Եւրօպան ու հայերը խաբել եւ ահա
Յարութիւն փաշային միջոցով նորէն դիմումներ եղան
Խմբագրութեան մօտ, որ անգիտանայ Ընդհանուր Ժո-
ղովին վճիռը եւ անպաշտօն կերպով շարունակէ յա-
րաբերութիւնները:

Խմբագրութիւնը անպատասխան թողուց այդ նա-
մակները եւ վերջ մը դնելու համար այդ թղթակցու-
թիւններուն, մայիս 26-էն սկսած ետ դարձնել սկսաւ
բոլոր այդ կարգի գրութիւնները:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

«Կ Ռ Ի Ե Ն Ք»

(Մի չլսեալ ՆՈՅՆԱՆՈՒՆ ԳՐԻՄՈՒԹԻՅ)

«Նոր միտք մեր մասները հայրենիքի դեռ
եւս տաք դիակի վէրքերի մէջ: Թո՛ղ դրանց
տեսքը հայրենասիրական ատելութիւն բորբոքի
մեր սրտերի մէջ: Ոչինչ չմտաւանք, երբեք, ո՛չ
մի րոպէ... Կարո՞ղ է որդին մոռնալ նրան, որ
խայտառակեց իր մօքը: Այս սոսկալի յիշողու-
թիւններն են... մեր միակ սուրբ, արհեստների
մասունքները: Խնամքով պահպանենք նրանց՝ որ-
պէս մեր տանջուած ծնողների նշխարներ, ծնող-
ների, որոնք մեզ մի միակ ժառանգութիւն են
թողել — վրէժի երդումը...»

Փ. ԼԱՍՍԱԼ

I

Մոռոյ սրտաճաք աշուն. անժամանակ բուք ու ձիւն
եւ գրանց մէջ՝ մի պա՛ղ գոփիք...

Պատերի տակ, աղբանոցներում, ճանապարհների վրայ,
ամէն տեղ, ուր կարելի է ոտք դնել՝ չխախտելով սե-
փականատիրոջ իրաւունքը, սողում է մի ուշադրոյս,
մի վարհուրելի բազմութիւն: Հարժուում են հազարնե-
րով մարդկանց մի հեղեղ է գա, որ յորձանքներ տալով,
աջ ու ձախ արիւնտ հետքեր գրոշմելով, գնում է,
գնում... միշտ դէպի առաջ, անդադար, առանց յետ
նայելու...

Ո՞րքան մեծ է եղել անբախտութեան հայրենիքը:
Փախչում են օր ու գիշեր, կոտորում են ճանճերի
պէս, բայց հոսանքը վերջ չունի: Տեղափոխում է մի
ամբողջ աշխարհ: Եւ ինչպէս: Իսրայէլի զաւակներին
լուսեղէն ամպն էր առաջնորդում անապատների մէջ,
իսկ այս ժողովուրդը նշան չունի վերելից: Ո՛չ մի հատ բա-
րեհաճ աստուծութիւն չի փնայել նրա համար: Զուր
էր նա հազար տարիների ընթացքում խնկի ծխով
մրկացրել իր ցուրտ, անզգայ երկինքը: Առջեւից գնա-
ցողների դիակները հետագանների ուղեցոյցներն են...

Ու քայլում է նա դիակից դիակ, ապուշ, յամառ

Ես նայեցի փողոցին և յանկարծ բռնեցի ծանօթիս ձեռքը ու տարայ նրան դէպի պատուհանը: Դիմացի տան պատի տակ դողում էր գաղթականների մի խումբ: Ահա իրականութիւնը... Եթէ մարդկային դժբախտութեան մի թոյլ պատճէնը ոսկի շրջանակի է արժանանում, ի՞նչ մեծարանքներ պէտք է անել սրան, այս իսկականին, որը ընդօրինակել չի կարող ոչ մի հռչակաւած ճարտար նկարիչ: Խնդրեցի ոչ թէ մեծարանք, այլ օգնութիւն: Դրանք մուրացկաններ չեն, ասացի ես և ձեռքս մեկնեցի դէպի հիւսիսային պատը, ուր կախաւած էր Գարիբալդիի մեծ պատկերը: Ես լուռ էի, բայց ծանօթս իհարկէ հասկացաւ, որ ես ասում եմ, թէ այդ պատկերի հետ կապաւած գաղափարը — ահա այն թըշուառութիւնն է առաջացրել: Ազատութիւն կանչողը, ասում էի ես, միշտ այսպիսի դաշինքների զարգարանք չի կազմում, այլ այնպէս քարշ է ընկնում պատերի տակ և թողնում իրենից յետոյ միայն մի տկուր, ցուրտ գերեզման...

Ծանօթս — ես այդպէս էլ սպասում էի — չտաքացաւ այդ իրականութիւնից: Ինչ-որ խօսքեր փնթփրնթաց նա, ինչ որ քարային, անմիտ արտայայտութիւն տւեց իր աչքերին: Նա աշխատում էր ազատել ինչ-ձանից. շրջանակի անկիւնը, մի չնչին, հազիւ նկատելի ձեղքաւածք՝ այդ ընդհանր նրան շատ աւելի մտատանջութիւն էր պատճառում, քան փողոցում մեռնողները: Ես հեռացայ ձեռնոռնայն...

Այսպէս է կրթում մաքուր, սուրբ գեղարւեստը: Եւ յիշեցի ես Գերմանիայի երիտասարդ վեհապետին: Նա էլ նկարում է, գոյները նրան էլ ծառայում են ճաշակ, գեղեցկութիւն արտայայտելու համար: Բայց ինչ: 1896-ի օգոստոսին՝ Կ. Պօլսի փողոցներում հոսում էր երկու հազար հայերի արիւնը և այդ իսկ միջոցին այդ թագաւոր փարիսեցին իր պատկերն էր ուղարկում մինչև մազերի ծայրը արեան մէջ խրաւած Արգիւլ Համիդին՝ ինչան հոգեկից եղբայրութեան...

Ո՛չ, միայն իրենք իրենց խաբող թշուառները կարող են գթութիւն սպասել գեղարւեստագէտ գայլերից... Մեր ժամանակներում ամենաքստմենքի բարբարոսութիւններին ուղեկցում են Բեթովէնի նւագները, Հէյնէի սիւրերգները, եկեղեցու զանգակները, սեղանի խունկը, շողորմորթ քուրմերի օրհնութիւնները: Բոլոր սրբութիւնները ոճերի կողմն են: Ոչ մի վարդ, ոչ մի սոխակ, ոչ մի լուսնեակ մեր ցաւին չի օգնի: Երգե՛նք: — Ոչ, օռնանք, երկինք հասցնենք մեր զայրոյթը. չէ՞ որ ստրուկն էլ գիտի կատաղել...

Թող վայրենի լինեն մեր աղաղակները, թող նրանց մէջ միևնոյն դառն, կոպիտ նօտան լինի: Մեր ցաւը այսպէս է և ուրիշ կերպ չենք կարող լինել: Խօսենք հառաչելով, սուգը թող երբեք չվերանայ մեր կրծքից: Մտքները մեր ծոցի մէջ Հայաստանի արիւնախոնք սարերը և միշտ, ամէն բոլոր նրանց նայենք: Կորչում ենք, և խեղճ սոխակները չպիտի ազատեն մեզ զգուշ սիրոյ երգերից — Հայաստանում մի հատ անմեղ կոյս չի մնացել: Մեր թաղումն է կատարում պաշտօնական Եւրօպան. չծիծաղե՛նք, այլ կրակ ածենք մեր երակների մէջ: Թող ամբողջ հայրութիւնը մի աղաղակ դառնայ, միանան, տաղտուկ, անվերջ աղաղակ... Ամէն մի նւիրական, սուրբ վայրում վառենք մեր խունկը — վառօդը... Նրա բոցերի մէջ թող հայը միսի իր գրեչը և ներքողներ գրի

վրէժի սքանչելի աստծուն... Հայ արհեստաւորը թող այդ սեղանից վերցնի կրակը, տէրտէրը իրաւունք չունենայ իր բուրվառի մէջ ուրիշ ծուխ պահել: Հայ պատանին թող գրանով պնդացնէ իր կուրծքը. մայրը օրօրօցում թող անդադար ճաշակել տայ իր երեխային այդ սրբազան ծուխը: Ամէն տեղ թող վառօդի անունը փառաբանի. աղօթե՛նք վառօդին, երգե՛նք վառօդի վրայ... Վրէժ, վառօդ... Առանց այս ձայնարկութեան հայը չի կարող ապրել...

Ա. ԹԵԻԵՐԵԱՆ

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

„Ապառաժ“-ից 600 հոգի, Մ. քու.-ից 630, Կայծիկ խ. 216, Եգիպտացի խ. 100, Դերսիս խ. 50, Զաւէն խ. 50, Գինեվայր 40, Ծառից, Տ. Ս.-ից եւ Տ. Թ.-ից 25: Գումար 1710 հոգի:

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

„Հիւսիսակերտ“-էն 1177 փրանկ. — „Յոյս“-էն 200 հոգի. — Հաւանայէն՝ Լեոնային եւ Բերդապա՛ մէկ-մէկ ղօլար, — Լոնէսի կօմիտէի միջոցով Կ. Պ., Ա. Ե., Բարզէն, Դաւապան մէկ-մէկ ղօլար: Անվերսէն Ա. 5 փրանկ: Գումար 1747 փրանկ 75 սանթ:

„ՏԱՐՈՆ“ Կեդր. Կօմիտէն՝

Ժիրնկատարցի Ռուբէն 200 դահեկան, Յ. Վ. Խ. Մ. Ս. եւ Մ. 187, Զրար գիւղի Աւդից 180, Հարամէշ գիւղի Ս. 100, Վարդ 100, Վճազ եւ Յարթ 60-ական, Զարար 45, Կարմիր գիւղի Կարապետ 40, Բաղդ 35, Գրիգ 30, Առաքել Ներս 20-ական, Հազար 19, Գն. 3, Օրհորդ 2 ու կէս: Եփրատ գիւղէն 240, Աւագ գիւղէն 119, Զրվէժ գիւղէն 107, Զորակ գիւղէն 107, Զարթ գիւղէն 100: Համագումար 1774 ու կէս դահեկան:

ՈՍԿԵՆԱՆԵՐԻ Կօմիտէն՝

Աղբատասէր Անուշեան 40 դահեկան, Մեզ, Հեղինէ, Զարուհի, Բառնարաս 5-ական, Փայլակ 10, 50, Արաւանան խ. 10, 50, Պարոյր 6, 25, Լուսին 6, 25, Ռամիկ եւ Ռակի 3-ական: Որոտում խ. (փետրար) 20 դահեկան, Կաճառ 10, 50, Համ-իթ 6, 75, Աղեղ 6, 25, Թուր, Սուր, Նիզակ 4-ական, Շահէն 5, 25, Արշաւիր խ.-էն Պարոյր 6, 25, Ոսկի եւ Ժաղիկ 3-ական:

Ա. քաղաքի Արաւայիս խ.-էն՝ Կայր, Մայր, Երը, Աղը, Գառը, Նայգ, Սիմ, Այր 5-ական: ԱծիսԱՅԱՆ-ՔԻՆ՝ Թուր 3 օսմ. ոսկի, Նիզակ եւ Վրէժ 80-ական դահեկան, Վահագն 120, Վարդ 20, Ժիրայր 6, Վահան 5: ԱԼՈՒՐ քաղաքէն 120: Համագումար 3 օսմ. ոսկի եւ 643, 50 դահեկան (ողջ):

ՎրիՊԱԿ. — „Դրօշակ“-ի 1899 № 1-ի Ամխանաքի ցանկին մէջ սխալմամբ տուած է Թուր 10 դահ., պէտք է ըլլար Սուր 10 դահ.: Նոյն թւին նոյն ցանկին գումարը ողջ դրամ է եւ ոչ փութ:

ԱՍԵՐԻԿԱՅԻ Կեդր. Կօմիտէն՝

ԼՕՌԻՆՍԻ Կօմիտէն՝ 1899 մարտ 5-ին զէնքի համար հանգանակաւ գումար հետեւեալ անձերէն — „Դրօշակ“ 10 ղօլար, „Ջնջակ“ 7, 4, 6, Վ. Ժ. Վ. Ս. 5, Գ. Պ., Զուլում, Մուրաս, Կարմիր, Պէկտար, Գ. Գ., Միայն ծով, Ծերմակ, Արծիւ, Զանկալար 5-ական, Խ. Կ. 4, Ժովառ Բ., Ռաշիտ, Մ. Կ., Ա. Վ. 3-ական, Մ. Գ., Կ. Ա., Ա. Ա., Կ. Կ., Ա. Արշակ, Ռոմ, Մ. Ս., Պ. Ս., Ա. Ե., Բ. Ա. 2-ական, Ե. Վ., Պ. Տ., Խ. Գ., Բ. Ռոմ, Ռոմ, Ա. Ս., 4. Զինուոր, Մ. Ս., Գ. Պ., Ռոմ, Մ. 4., Թ. 4., Ս. Զ., Բ. Ժ., Ս. Պ., Յարութիւն, Տէօվէթ Տիւղիւնի, Ա. Թ., Սարգիս, Բ. Ս. մէկ-մէկ ղօլար, Գուալ, Կարողէք, Ռոմ, „Շարժում“, Զապէն Զարուհի 50-ական սէնթ, „Միութիւն“ 30, Երեք ընկերք 32, Ասեղ, Դերման 25-ական: Գումար 138 ղօլար 12 սէնթ:

Նսրագրութեան գիմել հետեւեալ՝ ասցէով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)